

Київський національний торговельно-економічний університет
Кафедра міжнародного приватного, комерційного та цивільного права

ВИПУСКНА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему:

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

студентки 2 курсу 8 м групи
спеціальності 081 «Право»
спеціалізації
«Цивільне право і процес»

_____ Рус Олени Іванівни

Науковий керівник
к.ю.н., доц.

_____ Мельничук Максим Володимирович

Гарант освітньої програми,
д.ю.н., проф.

_____ Примак Володимир Дмитрович

Київ – 2018

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	3
ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. Загальна характеристика та особливості цивільно-правової відповідальності	
1.1. Історія розвитку поняття про цивільно-правову відповідальність	8
1.2. Поняття, ознаки та функції цивільно-правової відповідальності	12
1.3. Види та форми цивільно-правової відповідальності	18
РОЗДІЛ 2. Підстави та умови цивільно-правової відповідальності	
2.1. Умови настання цивільно-правової відповідальності	30
2.2. Підстави зниження розміру цивільно-правової відповідальності	47
2.3. Підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності	52
РОЗДІЛ 3. Особливості цивільно-правової відповідальності юридичних осіб	
3.1. Договірна відповідальність як вид цивільно-правової відповідальності юридичних осіб	60
3.2. Особливості позадоговірної відповідальності як виду цивільно-правової відповідальності юридичних осіб	69
3.3. Дольова, солідарна та субсидіарна відповідальність юридичних осіб	75
ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ	84
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	88

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

С – сторінка

Р – року, році

ІН – інших, інші

Ч – частина

СТ – стаття

ЦК України – Цивільний кодекс України

П – пункт

ГЛ – глава

ЗУ – Закон України

ЛАТ – латинська мова

АБЗ – абзац

ПП – підпункт

ГК України – Господарський кодекс України

ЦПК України – Цивільний процесуальний кодекс України

ГПК України – Господарський процесуальний кодекс України

АТ – акціонерне товариство

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Цивільно-правова відповідальність належить до тих правових явищ, які завжди привертали увагу дослідників. Проблеми регулювання цивільно-правової відповідальності включають визначення поняття, характерних ознак, видів та форм даного виду відповідальності, а також підстав настання.

Особливістю цивільно-правової відповідальності є її майновий характер, що спрямовується не на особистість правопорушника, а на його майнову сферу. Це означає, що застосування цивільно-правових санкцій завжди пов'язане із втратами майнового характеру, у вигляді відшкодування шкоди, сплати неустойки тощо. Навіть коли порушуються особисті немайнові права, моральна шкода потерпілій особі також відшкодовується у грошовій формі.

Особливий характер, призначення, мета та способи реалізації цивільно-правової відповідальності виділяють її у самостійний вид відповідальності.

Оскільки цивільне право є право приватним, то державний вплив на цивільні відносини має бути зведений до необхідного мінімуму. Однією з таких виключних сфер державного регулювання і є відповідальність учасників цивільних правовідносин.

Цивільно-правова відповідальність є негативним для порушника наслідком вчиненого ним правопорушення. Підставами виникнення цивільно-правової відповідальності є юридичні факти, тобто певні життєві обставини, що є підставою виникнення, зміни чи припинення прав та обов'язків. Правопорушення є тим юридичним фактом, який породжує правовідносини між потерпілим та правопорушником і створює певні «претензії» потерпілого й обов'язки порушника з відшкодування збитків, завданих протиправною дією. Відповідальність у цивільному праві не настає за відсутності складу

правопорушення, крім випадків, коли боржник не звільняється від відповідальності за відсутності вини.

В наш час дедалі часто зустрічаються випадки невиконання або неналежного виконання цивільного зобов'язання. Цивільно-правова відповідальність повинна забезпечувати захист прав і законних інтересів громадян, організацій та держави, в тому числі відшкодування шкоди учасникам цивільних правовідносин, завданої внаслідок правопорушення. З'ясування даних питань може сприяти більш активному захисту прав та інтересів сторін у практиці цивільно-правових відносин, а також може дати своєрідний орієнтир для подальшого розвитку інституту цивільно-правової відповідальності.

Сформульовані в роботі дослідженні теоретичні висновки й практичні рекомендації ґрунтуються на працях українських і російських вчених-юристів дореволюційного, радянського та сучасного періодів: С. М. Братусь, Р. О. Стефанчук, В. Д. Примаков, В. І. Борисова, Ю. О. Заїка, О. С. Іоффе, Є. О. Харитонов, О. М. Перунова, О. В. Дзера, І. С. Канзафарова, О. В. Кузьменко, С. А. Загородній, М. М. Агарков, О. Е. Лейст, В. І. Микитин, Д. Г. Павленко, В. П. Мироненко, О. О. Мельник, Л. О. Єсіпова, Л. Д. Донська, В. М. Горшенев, І. С. Самощенко та ін.

Водночас, динамічний розвиток соціально-економічних відносин в Україні актуалізує проведення нових комплексних досліджень щодо правового регулювання цивільно-правової відповідальності.

Мета і завдання дослідження. Метою даної випускної кваліфікаційної роботи є на основі розгляду вивчення історичного розвитку інституту цивільно-правової відповідальності, теоретичних понять, наукової юридичної літератури, законодавчих актів, матеріалів судової та договірної практики зробити комплексний висновок щодо узагальнення інформації стосовно правового регулювання цивільно-правової відповідальності та проблематичних питань, що можуть бути пов'язані з ними.

З урахуванням поставленої мети завдання випускної кваліфікаційної роботи зводилися до наступного:

- дослідити історію розвитку поняття цивільно-правової відповідальності;
- визначити поняття, ознаки та функції відповідальності учасників цивільних правовідносин;
- охарактеризувати види та форми цивільно-правової відповідальності;
- розглянути умови настання цивільно-правової відповідальності;
- визначити підстави зниження розміру цивільно-правової відповідальності та підстави від її звільнення;
- проаналізувати особливості цивільно-правової відповідальності юридичних осіб.

Об’єктом дослідження є суспільні відносини у сфері цивільно-правової відповідальності.

Предметом дослідження є правове регулювання цивільно-правової відповідальності.

Методи дослідження. Методологічна основа дослідження ґрунтується на системі філософських, загальнонаукових та спеціально-юридичних методів. Використання логічного методу дозволило надати через рід і видову ознаку визначення багатьом поняттям, зокрема, у такий спосіб визначені відповідальність у цивільному праві, цивільне правопорушення та ін.. В роботі застосовувався класифікаційний метод наукового аналізу, зокрема, за допомогою різних критеріїв створено класифікацію видів та форм цивільно-правової відповідальності. Крім того, широко використані історико-правовий (при дослідженні історичного аспекту інституту цивільно-правової відповідальності) та порівняльно-правовий методи (при порівнянні положень ЦК Укаїни та інших нормативно-правових актів). Шляхом проведення аналізу та синтезу виявлялися загальні закономірності правовідносин, що виникали у зв’язку заподіянням шкоди учасникам цивільних правовідносин. В процесі дослідження використовувалися також інші загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання.

Наукова новизна полягає у проведенні комплексного, системного цивільно-правового дослідження найбільш важливих з теоретичної та практичної точок зору питань правового регулювання цивільно-правової відповідальності. На

основі аналізу наукових досягнень, вітчизняного та зарубіжного законодавства і практики його застосування у випускній кваліфікаційній роботі обґрунтовано наукові положення та розроблено пропозиції з удосконалення правового регулювання захисту порушених майнових та особистих немайнових прав й інтересів учасників цивільних правовідносин, а також порядок відшкодування шкоди.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості їх використання при удосконаленні цивільного законодавства України.

Інформаційною базою дослідження є чинні законодавчі та нормативні акти, що регулюють цивільно-правову відповідальність, офіційні матеріали Верховної Ради України, Верховного Суду України, Вищого господарського суду України та Вищого арбітражного суду України, наукові праці вітчизняних і зарубіжних дослідників у галузі права та інших галузей, присвячені проблемам правового регулювання цивільно-правової відповідальності.

Апробація результатів дослідження. Окремі положення випускної кваліфікаційної роботи викладено у статті «Позадовірня відповідальність як вид цивільно-правової відповідальності юридичних осіб», що опублікована у збірнику наукових статей «Правове забезпечення підприємницької діяльності». – К.: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2018.

Структура випускної кваліфікаційної роботи відповідає її меті та завданням, включає вступ, три розділи, що поділяються на дев'ять підрозділів, висновки та пропозиції, список використаних джерел (містить 100 найменувань). В цілому робота складається з 96 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ОСОБЛИВОСТІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

1.1. Історія розвитку поняття про цивільно-правову відповідальність

Протягом багатьох років спірним й досі остаточно не сформульованим є поняття цивільно-правової відповідальності. В юридичній літературі науковці не мають спільної думки щодо визначення цієї правової категорії, а отже існує різноманіття наукових дискусій та точок зору. В свою чергу, це спричинено різними позиціями та способами дослідження.

Основні риси цивільно-правової відповідальності, як і галузі цивільного права, знаходять своє начало ще в класичному приватному праві Стародавнього Риму. Термін «цивільне право» (*jus civile*) використовувався римськими юристами як синонім «приватного права» [59, с. 66]. Основою сучасного цивільного права України, а також законодавства європейських країн є римське приватне право. Тому слід проаналізувати основні положення римського приватного права стосовно відповідальності. Розглянувши джерела, можна дійти висновку, що, по-перше, умовою відповідальності була протиправність дій боржника. Дії повинні були відповідати вимогам договору та закону. По-друге, якщо порушення договору не тягло за собою шкоди інтересу кредитора, то про відповідальність не йшлося. У випадку невиконання або неналежного виконання боржником своїх обов'язків, він відповідав за порушення вимог безпосередньо перед кредитором.

Форми відповідальності змінювались в залежності від періоду розвитку римського приватного права. На ранньому етапі переважав особистий характер відповідальності, тобто кредитором застосовувались заходи до боржника, у вигляді позбавлення волі, продажу у рабство тощо. Згодом форми відповідальності пом'якшились і боржники почали відповідати своїм майном за порушене зобов'язання [20, с. 23].

Вперше поняття цивільно-правової відповідальності спробував розробити М. М. Агарков у 1940 р. Він вважав, що боржник зобов'язаний виконувати свої обов'язки, а у разі їх порушення – настає відповідальність. Тому боржник повинен виконати, покладений на нього обов'язок, або відшкодувати збитки [20, с. 24].

Пізніше науковець С. М. Братусь розвинув ідею М. М. Агаркова у своїх наукових працях, зокрема в журнальній статті «Спорные вопросы теории юридической ответственности». Він зазначав, що юридична відповідальність є обов'язком у зобов'язанні і виконується завдяки державному примусу. Інакше кажучи, юридична відповідальність забезпечує виконання зобов'язання. Проте С. М. Братусь не вважав добровільність характерною ознакою відповідальності, а навпаки підкреслював головним стан примусу. Якщо, наприклад, неустойка сплачується добровільно, то це є звичайним виконанням свого обов'язку і відповідальність не настає [30, с. 12].

Прихильниками концепції примусу також є І. С. Самощенко і М. Х. Фарукшин. Вони визначали юридичну відповідальність як державний примус до виконання вимог права, які містять державний та суспільний осуд діянь правопорушника. На їхню думку, у правопорушника настає юридична відповідальність незалежно від його волі чи бажання [82, с. 19]. Однак, науковці передбачали виконання цивільного зобов'язання і без державного примусу. Зокрема, це можна визначатися самим кредитором в договорі у вигляді санкції. До того ж припускається добровільне визнання боржником протиправності своєї поведінки без втручання державних органів.

О. Е. Лейст пов'язує юридичну відповідальність із безпосередньою реалізацією санкцій правових норм, що є її змістом. У своїй роботі О.Е. Лейст пише: «Між санкцією та відповідальністю існує визначальна пряма (без санкції немає відповідальності; нормативна конструкція останньої зумовлена видом санкції) та жорсткий зворотний зв'язок: якщо правопорушники не несуть відповідальності, санкція стає декларативною, чисто абстрактною загрозою» [58, с. 10-11].

Юридичну відповідальність як врегульований правом обов'язок давати звіт своїм діям тлумачить науковець В. А. Тархов. Він виступає проти ототожнення відповідальності з її реалізацією. На думку В. А. Тархова, саме витребування звіту є сутністю відповідальності [87, с. 10].

В. М. Горшенёв юридичну відповідальність розглядає як визнану державою «здатність особи (громадянина, установи, органу держави, посадової особи та ін.) віддавати звіт своєму протиправному діянню і зазнавати на собі заходів державно-примусового впливу у формі позбавлення благ, які безпосередньо йому належать» [31, с. 68].

Більша частина науковців, в тому числі О. С. Іоффе та М. Д. Шаргородський, правову відповідальність співвідносять із застосуванням заходів державно-примусового впливу. Іншими словами, відповідальність – це міра примусу до дотримання норм права, що застосовується органами держави до тих осіб, які ці норми порушують [46, с.125]. Основними ознаками правової відповідальності виділяють громадський осуд та негативні наслідки особистого чи майнового характеру.

Цивільно-правова відповідальність відноситься до поняття юридичної відповідальності як приватне (спеціальне) до загального. У цивільних правовідносинах відповідальність є не просто покаранням, а регулюванням правовідносин.

Цивільно-правова відповідальність є досить абстрактною категорією, оскільки вона включає різні інститути цивільного права.

Інколи цивільно-правову відповідальність співвідносять із обов'язком. В такому разі, основна увага приділяється примусовому виконанню суб'єктами своїх прав та обов'язків. Мабуть, під цивільно-правовою відповідальністю краще розуміти не будь-який обов'язок, що виникає із договору чи визначний законом, а так званий «обов'язок-відповідальність», що додатковим до вже існуючого і визначається в санкції правової норми. Також, слід мати на увазі, що санкція застосовується як за порушення норми права, так і за порушення суб'єктивного права іншої особи [66, с.167].

Б. Карнаух розглядає цивільно-правову відповідальність як насамперед механізм перерозподілу втрат: за допомогою цивільно-правової відповідальності втрати однієї особи переносяться (перерозподіляються) на рахунок іншої. Інакше кажучи, цивільно-правова відповідальність дає змогу перенести втрати з плечей того, хто їх первісно зазнав, на плечі того, хто їх завдав [51, с.102].

І. С. Канзафарова поділяє цивільно-правову відповідальність на 2 види:

- 1) відповідальність перед державою;
- 2) відповідальність одного учасника цивільних правовідносин перед іншим.

Відповідальність перед державою має публічно-правовий характер і можливий лише за рішенням суду. Щодо відповідальності учасників цивільно-правових відносин один перед одним, вона має приватно-правовий характер. Застосування заходів впливу до боржника здійснюється як у судовому, так і позасудовому порядку. Відмінність між ними полягає в особливостях санкцій та порядку їх застосування [66, с. 168].

Відповідальність також розглядають в двох аспектах:

1) в ретрострективному (або негативному) розумінні, тобто відповідальність за минулі, вже здійсненні вчинки. Підґрунтям такого підходу є правова оцінка відповідальності. Прихильниками такої позиції є вчені С. Братусь, О. Йоффе та ін. Ретростективна відповідальність завжди носить реальний характер, оскільки настає за вже скоєне протиправне діяння. Її можна визначити як специфічні правовідносини між державою і правопорушником унаслідок державно-правового примусу, що характеризуються засудженням протиправного діяння і суб'єкта правопорушення, покладанням на останнього обов'язку перетерпіти позбавлення і несприятливі наслідки особистого, майнового й організаційного характеру за скоєне правопорушення. Ознаками ретрострективної відповідальності є: державно-правовий примус, негативна реакція на правопорушення і самого правопорушника з боку держави та покладання несприятливих наслідків на винну особу [67, с. 24].

В. А. Рібаков зазначає, що негативна (ретроспективна) юридична відповідальність є врегульована правом додатковим обов'язком суб'єкта дати звіт

у своїх діях за невиконання основних обов'язків, за вчинення правопорушення. Вона тягне негативну оцінку і негативні наслідки, проявляється в неправомірній поведінці особистості і безпосередньо пов'язана з можливістю примусу мірами покарання, заходами відповідальності. При цьому автор зазначає, що обидва аспекти діалектично взаємопов'язані: чим вище рівень позитивної відповідальності, тим нижче рівень ретроспективної, тому не можна протиставляти ретроспективний аспект відповідальності позитивному [80, с. 148].

2) в проспективному (або позитивному) – відповідальність за майбутню поведінку та можливі вчинки учасників правовідносин. Основою даного тлумачення є моральна оцінка вчинку. Під змістом позитивної юридичної відповідальності розуміється такий зв'язок, у рамках якого держава, діючи від імені суспільства, формує абстрактний обов'язок усіх суб'єктів виконувати конкретні юридичні обов'язки, в яких закладена достатньо широка за обсягом вимога виконання певних правових обов'язків і дотримання правових заборон [21, с. 43].

Так, позитивна юридична відповідальність, на думку дослідника В.А. Рибаків, це врегульований правом додатковий обов'язок суб'єкта дати звіт у своїх діях за належне виконання основних обов'язків. Вона стимулює правомірну, соціально активну поведінку громадян і відіграє організуючу і виховно-мобілізуючу роль в досягненні цілей держави і права. Для неї характерно добровільне і ініціативне виконання обов'язків, самодисципліна, висока правова свідомість.

Аналізуючи дані міркування, цивільно-правова відповідальність – це вид юридичної відповідальності, що є ретрострективною, адже виникає як наслідок цивільного правопорушення [91, с. 241].

Жодна з розглянутих концепцій не включає в себе абсолютно всі існуючі варіанти визначення даного питання. Сьогодні загальновизнаним є розгляд відповідальності як один із способів захисту цивільних прав.

1.2. Поняття, ознаки та функції цивільно-правової відповідальності

Цивільні правопорушення, як і будь-які інші правопорушення, не можуть бути безкарними. Тому за невиконання чи на неналежне виконання договірних зобов'язань, порушення абсолютних прав (право власності, авторського права, особистих немайнових) законодавством передбачена відповідальність [74, с. 95].

Щодо поняття цивільно-правової відповідальності, законодавством не передбачена норма-дефініція, яка б фіксувала чітке визначення. А тому й до сьогодні тривають дискусії стосовно даної правової категорії.

Сутінсть цивільно-правової відповідальності проявляється як: санкція, покарання, здатність потерпіти, реакції на правопорушення, гарантія забезпечення охоронного інституту права, що вионує охоронну функцію і складається з двох взаємопов'язаних елементів: компенсаційного впливу та штрафного (репресивного) впливу [98, с.273].

Цивільно-правова відповідальність відображається у виникненні певного майнового обов'язку (обов'язків) правопорушника і особи, що відповідає за його дії перед потерпілим. Звідси цивільно-правова відповідальність – засіб юрисдикційного судового правового впливу на особу, яка вчинила цивільне правопорушення [54, с.104].

Регулювання особистих немайнових та майнових відносин засноване на принципах юридичної рівності, вільному воєвиявленні та майновій самостійності їх учасників. Важливим моментом при нормальному розвитку цивільних правовідносин є добросовісне здійснення учасниками своїх суб'єктивних прав та обов'язків. Павленко Д. Г. під добросовісністю має на увазі «чесність, відсутність бажання обманути контрагента, намагання встановити істинний зміст міжнародного договору» [73, с.6].

Цивільним законодавством, а саме ч. 3 ст. 14 ЦК України [4], передбачено засоби заохочення та відповідальність, що сприяє забезпеченню належної правомірної поведінки учасників цивільних правовідносин. Тобто, відповідальність можна охарактеризувати як один із засобів впливу на учасників цивільних правовідносин, що встановлює межі дозволеної і необхідної поведінки [28, с. 304].

Цивільно-правова відповідальність також наділена принципами регулювання. Перш за все, в юридичній літературі принцип означає основоположні ідеї та конститутивні положення, які розкривають зміст і напрямок правового регулювання. Поняття «принцип» у перекладі з латинської означає «початок», «першооснова», «первинність». Принцип вважався підвалиною, фундаментом будь-якої соціально-правової системи, вимоги якого поширювалися на всі явища, що належали до такої системи. Принципи не формулюють конкретних прав і обов'язків і не завжди забезпечені конкретними законодавчими санкціями, однак від того, на яких принципах заснований правовий порядок, можна значною мірою судити про характер самої держави. Інакше кажучи, це є специфічна система координат, в межах якої розвивається право, і, в той же час, вектор, який спрямовує напрямок його розвитку.

Принципи цивільно-правової відповідальності виражають її керівні ідеї, вимоги та сутність.

Науковці виділяють декілька принципів:

1) принцип законності, який є загальним та одним із головних засад цивільно-правової відповідальності. Він полягає в точному та неухильному виконанні вимог закону при реалізації цивільно-правової відповідальності.

І. С. Канзафарова виділяє основні ознаки даного принципу:

- відповідальність повинна покладатись на особу у твердій відповідності до вимог норм права;
- не допускається будь-яке самовправство щодо учасників правовідносин відповідальності;
- компетентні органи при здійсненні своїх владних повноважень мають діяти виключно у визначених законом межах [48, с 114].

2) принцип повного відшкодування означає, що міра цивільно-правової відповідальності має відповідати масштабу заподіяної правопорушником шкоди. Важливим моментом є чітке визначення обсягу завданих втрат потерпілій особі, щоб метою відшкодування було поновлення прав, а не збагачення.

3) принцип поєднання особистих інтересів із суспільними, який підкреслює

важливість мотивів людської діяльності.

Так як, суспільство та особа є взаємозалежними, як і співвідношення між їх інтересами.

І.С. Канзафарова пояснює цей принцип тим, що цивільно-правова відповідальність забезпечує стабільність економічних відносин, а цивільне законодавство встановлює відповідальність без вини, оскільки суспільство не може покласти на себе обов'язок повного відшкодування випадкових збитків [49, с. 81].

4) принцип реального виконання означає, що боржник мусить вчинити дії за надання кредитору благ, які є предметом обов'язку. Реальне виконання обов'язку не допускає його заміни відшкодуванням збитків і сплатою неустойки. Принцип реального виконання набуває специфічного значення у договірних відносинах між організаціями, оскільки майновий інтерес колективу може не співпадати з інтересами споживача. Виробнику краще іноді сплатити штраф, відшкодувати збитки, ніж виконувати обов'язок у натурі. Однак, оскільки його продукція потрібна споживачеві, то з цим необхідно рахуватися, тобто забезпечити реальне виконання обов'язку. Як вірно зазначає О. С. Іоффе, принцип реального виконання трансформується у вимогу виконання в натурі [47, с. 61].

Підсумовуючи все вище сказане, відповідальність в цивільному праві визначається як правовідношення, що виникає у зв'язку з порушенням встановленого договором або законом обов'язку, змістом якої є покладання на особу, винну в учиненні цивільного правопорушення, негативних майнових наслідків [91, с. 242].

Окреслюють ряд специфічних ознак, що виділяють цивільно-правову відповідальність у самостійний вид відповідальності.

Основними ознаками цивільно-правової відповідальності є:

1) державний примус, який полягає в реалізації права на захист своїх суб'єктивних прав, що, як правило, пов'язано з державно-примусовим впливом на правопорушника. Відповідно застосування заходів цивільно-правової відповідальності завжди забезпечене державним примусом, що виражається у

реальному впливі на особу правопорушника і який здійснюється уповноваженими на це державними органами, насамперед судом [28, с. 305].

Так, науковець А. М. Горяйнов тлумачить державний примус як метод державно-владного обмеження свободи вибору суб'єкта права, реалізований за допомогою заходів силового тиску на його свідомість і поведінку з боку уповноважених органів і посадових осіб, заснованого на праві та здійснюваного в межах права [33, с. 38].

2) несприятливі наслідки, що висвітлює майновий характер цивільно-правової відповідальності. Це обумовлюється передусім предметом цивільного права, адже більшість норм правового регулювання є майновими. Цивільно-правова відповідальність спрямована не безпосередньо на особистість правопорушника, а опосередковано, через його майнову сферу. Основною метою є відновлення порушеного суб'єктивного права через застосування засобів впливу, які, в свою чергу, спричиняють негативні наслідки в майновій сфері. Навіть у випадках порушення особистих немайнових прав потерпілої особи компенсація моральної (немайнової) шкоди здійснюється грошима, у вигляді відшкодуванні збитків, сплаті неустойки тощо [28, с. 305]. Саме їх несприятливість, не вигідність стимулюють учасників до належної поведінки.

3) державний і суспільний осуд винної особи за порушення норм, встановлених державою, пов'язується з її психічним, моральним ставленням до правопорушення. Г. Матвеев, зауважує, що момент осуду правопорушення завжди проходить подвійну стадію: абстрактну, коли держава засуджує той або інший тип поведінки в законі, і конкретну, за якої суд під імені держави висловлює осуд за вчинення правопорушення стосовно певної особи. Тому навіть за добровільного відшкодування збитків або сплати неустойки з боку держави присутній осуд [91, с. 242].

Властивим цивільно-правовій відповідальності є відповідальність юридично рівних учасників один перед одним, а саме тобто правопорушника (боржника) перед потерпілою особою (кредитором) [28, с. 308]. Юридична рівність у

відносинах щодо захисту права власності проявляється у взаємності і однотипності заходів примусу для сторін цивільних правовідносин [61, с.41].

Функції – це провідні напрями впливу на поведінку учасників правовідносин. Саме завдяки функціями можна розкрити суть та громадське значення цивільно-правової відповідальності. Функції відповідальності в цивільному праві обумовлюються поняттям, ознаками, сутністю та призначенням цього інституту.

Перш за все, оскільки цивільно-правова відповідальність є інститутом цивільного права, в ній реалізуються загальні функції цивільного права, а саме: регулятивна, охоронна, превентивна та компенсаційна.

Також, цивільно-правова відповідальність є галузевим різновидом юридичної відповідальності. Відповідно, в інституті цивільної відповідальності втілюються також і загальні функції юридичної відповідальності. Однак особливості їх прояву в даному випадку зумовлюються метою застосування цивільно-правової відповідальності.

До функцій цивільно-правової відповідальності відносять:

1) виховну або попереджувалу (превентивну), яка спрямована на попередження цивільно-правових порушень у майбутньому, як з боку правопорушника, так і інших учасників цивільних правовідносин [85, с. 105]. Це пояснюється тим, що у ст. 22 і ст. 23 ЦК України [4] передбачені загальні форми відповідальності, які застосовуються до особи – правопорушника цивільного обов'язку певним чином сприяють попередженню правопорушень.

2) компенсаційну, котра є ключовою та розкриває основну мету застосування заходів цивільно-правової відповідальності – відновлення порушених суб'єктивних цивільних прав, або ж у разі неможливості такого відновлення – компенсації наслідків правопорушення негативного характеру. Компенсаційна функція встановлює відповідність обсягу заподіяної правопорушенням шкоди з розміром відповідальності [28, с. 308].

3) стимулюючу, яка формує позитивний аспект відповідальності, а саме стимул інших учасників до належної поведінки [85, с. 105].

4) штрафну (каральну), яка проявляється щодо особи правопорушника. Тому «покарання» за вчинення цивільного правопорушення покладається на майнову сферу правопорушника, на відміну від кримінальної, ця функція є головною.

Безумовно, головним напрямом та функціональною особливістю цивільно-правової відповідальності є відновлення порушеного права або компенсація завданої шкоди. Усі інші функції є факультативними.

1.3. Види та форми цивільно-правової відповідальності

Відповідальність у цивільному законодавстві поділяють на види за різноманітними критеріями.

В залежності від підстав виникнення цивільної відповідальності, а саме за порушення прав та обов'язків розподіляють на :

– договірну відповідальність, тобто таку яка настає у разі порушення існуючого між сторонами договірної зобов'язання та виступає у вигляді санкції [28, с. 311]. У випадку коли боржник вчасно не виконує зобов'язання, встановленого у договорі, або виконує його неналежним чином, він повинен відшкодувати кредиторowi заподіяні збитки, а також сплатити неустойку, якщо це передбачено договором або законом. В основному, якщо попереднє зобов'язання боржника залишилось, то кредитор має право вимагати його виконання [24, с. 237].

Внаслідок регулятивного характеру договірні зобов'язання визначають правомірну поведінку суб'єктів цивільних правовідносин, забезпечують її дотримання усіма учасниками цивільного обігу, а у разі порушення правил цієї поведінки – створюють можливість для застосування відповідних заходів цивільно-правової відповідальності[52, с. 30].

Наприклад, за поставку товарів, які виявилися недоброякісними (брак), відповідно до договору, постачальник сплачує покупцеві штраф у певному розмірі відсотків від вартості цих товарів, повертає суму – вартість товарів, якщо вона була сплачена покупцем, а також відшкодовує витрати, завдані покупцеві у

зв'язку з проведенням експертизи, зберіганням, поверненням забракованих товарів постачальникові та ін. Відповідальність, у даному випадку, є договірною, оскільки вона настає за умови порушення обов'язків, що зазначені у договорі поставки [37, с. 361].

— позадоговірну відповідальність — відповідальність, яка настає у разі заподіяння шкоди одним суб'єктом цивільного права іншому, при цьому правопорушник та потерпілий не мають між собою існуючого договірного зобов'язання зобов'язання (наприклад, у разі дорожньо-транспортної пригоди) [88, с. 205].

Часто не договірну відповідальність ототожнюють з деліктною, хоча між ними існує відмінність. Зокрема, деліктна виникає лише у разі заподіяння шкоди безпосередньо особі чи майну фізичної особи або майну юридичної особи, тобто на підставі цивільного правопорушення (делікту). Недоговірною ж є, наприклад, і відповідальність недобросовісної сторони недійсного правочину, що не заснована на вчиненні цивільного правопорушення. Отже, недоговірна та деліктна відповідальність співвідносяться між собою як ціле та частина. Безперечно, деліктна відповідальність є найбільш поширеним різновидом недоговірної відповідальності [28, с. 311].

Щодо відмінностей між договірною і недоговірною відповідальністю, слід звернути увагу, що форми та розмір недоговірної відповідальності встановлюються виключно законом, а форми й розмір договірної відповідальності встановлюються і законом, і договором. Сторони під час укладення договору можуть передбачити відповідальність за такі правопорушення, за які законодавством жодної відповідальності не передбачено. А також сторони договірного зобов'язання мають право змінювати розмір відповідальності за те чи інше правопорушення порівняно із розміром, закріпленим у законі, а саме підвищувати або знижувати [24, с. 239].

У п. 2 роз'яснення президії Вищого арбітражного суду України "Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з відшкодуванням шкоди" від 1 квітня 1994 р. [19] акцентована увага на необхідності відрізняти обов'язок боржника відшкодувати збитки, заподіяні невиконанням або неналежним

виконанням зобов'язання, що виникло з договору, від позадоговірної шкоди, тобто від зобов'язання, яке виникло внаслідок заподіяння шкоди. Звісно, існують обставини, за яких шкода, заподіяна однією стороною договору іншій не має зв'язку з виконанням зобов'язання, що передбачене цими договірними відносинами. У такому випадку, гл. 82 ЦК України [4] регулює питання вирішення спорів, що виникають за таких умов, незалежно від наявності договору. Як правило, відшкодування шкоди при позадоговірній відповідальності здійснюється внаслідок загибелі (смерті) чи ушкодження здоров'я пасажирів під час користування транспортом, а також шкоди, заподіяної здоров'ю або майну споживача товарами (роботами, послугами) неналежної якості [37, с. 362].

У цивільно-правовому зобов'язанні зі сторони кредитора або боржника можуть діяти двоє або більше осіб – множинність осіб. Залежно від розподілу прав та обов'язків між суб'єктами зобов'язання із множинністю осіб розрізняють:

– дольову (часткову) відповідальність – відповідальність, за якої кожен із боржників несе відповідальність тільки в тій частині, яка припадає на нього відповідно до законодавства або договору. Відповідно до загальних приписів, якщо договором чи законодавством не передбачено солідарної або субсидіарної відповідальності, у такому разі автоматично настає дольова відповідальність. Частки дольової відповідальності вважаються рівними, якщо інше не передбачено договором чи законом [24, с. 240].

– солідарну відповідальність, яка настає за обставин, зазначених у законі або договорі. Між тим, кредитор має право вимагати виконання обов'язку частково або в повному обсязі від усіх боржників разом або від одного із боржників. Також кредитор вправі наполягати на відшкодуванні недержаного від інших солідарних боржників, якщо обов'язок не буде виконано в повному обсязі одним із боржників. Солідарні боржники є зобов'язаними до тієї миті, поки повністю не виконають свій обов'язок. Якщо один із боржників виконає їх обов'язок в повному обсязі, то з решти солідарних боржників знімається обов'язок перед кредитором. Боржник, який виконав солідарний обов'язок, має право заявити регресну вимогу до інших солідарних боржників у рівній частці, якщо

інше не передбачено договором або законом, окрім його частки. Якщо один із солідарних боржників не сплатив частку, яка належить солідарному боржникові, несплачене припадає на кожного з решти солідарних боржників у рівній частці [85, с. 110].

У п. 8 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами цивільних справ за позовами про відшкодування шкоди» №6 від 27.03.1992 р. [15] зазначено: «особа, що відшкодувала шкоду, за яку передбачена відповідальність у солідарному порядку, має на підставі ст.175 ЦК України право зворотної вимоги до кожного з солідарних боржників у рівній частці, якщо інше не встановлено законом, як у випадках, коли відшкодування було присуджено з усіх боржників, так і при покладенні цього обов'язку на вимогу потерпілого на частину з них. Регресна вимога може бути пред'явлена протягом трьох років, з дня виконання зобов'язання про відшкодування шкоди (відшкодування в натурі, виплати суми періодичних платежів тощо)».

– субсидіарну (додаткову) відповідальність, тобто таку, за якої, окрім основного зобов'язання, передбачене ще додаткове, причому обидва є порушеними. У ст. 619 ЦК України [4] закріплені основні положення щодо субсидіарної відповідальності. До пред'явлення вимоги особі, яка несе субсидіарну відповідальність, кредитор повинен пред'явити вимогу до основного боржника. У разі відмови основного боржника задовольняти вимогу кредитора чи не одержання від нього відповіді на заявлену вимогу в розумний строк, кредитор вправі заявити цю ж вимогу до особи, що несе субсидіарну відповідальність.

Кредитор не має право вимагати задоволення своєї вимоги до основного боржника від особи, яка несе субсидіарну відповідальність, якщо ця вимога може бути задоволена шляхом зарахування зустрічної вимоги до основного боржника або безспірною стягнення коштів з основного боржника. Винній особі, яка відповідно до законодавства несе субсидіарну відповідальність, необхідно до задоволення вимоги, поставленої їй кредитором, сповістити про це основного боржника, а у випадку вчинення позову до даної особи – залучити основного боржника до участі у справі. У противному разі основний боржник має право

висунути проти регресної вимоги особи, що відповідає субсидіарно, заперечення, які він мав проти кредитора [37, с. 363].

Відносно обсягу відповідальності осіб, слід розрізняти:

- повну відповідальність, що насатає за загальним правилом та розмір відшкодованої шкоди якої не може перевищувати суми заподіяних збитків. Водночас відшкодування не повинно зумовити збагачення потерпілого.

- обмежену цивільно-правову відповідальність, передбачену законом або договором. Наприклад, у ст. 324 ЦК України [4] зазначається, що за договором перевезення перевізник несе відповідальність за втрату, нестачу, псування чи пошкодження вантажу, багажу, пошти у розмірі фактичної шкоди, що це сталося не з його вини

- підвищену (кратну) відповідальність, коли передбачені додаткові санкції до правопорушника, у порядку та розмірах, визначених законом. Наприклад, у разі визнання недійсним правочину, який учинено під впливом насильства, ст. 231 ЦК України [4] встановлює додаткову санкцію до відповідальності винної сторони (правопорушника) у вигляді подвійного розміру відшкодування збитків [85, с. 110].

Окрім цього, деякі науковці виділяють ще такі види відповідальності:

- відповідальність за свої дії;
- відповідальність за дії інших осіб.

За загальним правилом заходи відповідальності покладені на особу, яка порушила зобов'язання, але водночас для деяких випадків існують винятки з цього правила, коли заходи цивільно-правової майнової відповідальності можуть бути застосовані до іншої особи. Так, ст. 528 ЦК України [4] визначає порядок виконання обов'язку боржника іншою особою. У разі невиконання або неналежного виконання обов'язку боржника іншою особою цей обов'язок боржник повинен виконати сам. Також, у ст. 240 ЦК України [4] передбачена можливість передоручення, тобто представник зобов'язаний вчиняти правочин за наданими йому повноваженнями особисто. Він може передати своє повноваження частково або в повному обсязі іншій особі, якщо це встановлено договором або

законом між особою, яку представляють, і представником, або якщо представник був вимушений до цього з метою охорони інтересів особи, яку він представляє.

Представник, який передав своє повноваження іншій особі, повинен повідомити про це особу, яку він представляє, та надати їй необхідні відомості про особу, якій передані відповідні повноваження (замісника). Невиконання цього обов'язку покладає на особу, яка передала повноваження, відповідальність за дії замісника як за свої власні.

Дана стаття, крім норм щодо порядку передоручення, вміщає особливості відповідальності за договором доручення [91, с. 245].

Цивільно-правову відповідальність варто відрізнити також ще й за формою вираження додаткових обтяжень, які застосовуються до правопорушника.

Однак, в юридичній літературі немає єдиної думки щодо визначення форм цивільно-правової відповідальності. Домінуючим є поділ на 2 форми:

1) загальну форму цивільно-правової відповідальності, яку пов'язують із відшкодуванням збитків.

Відповідно до ст. 22 ЦК України [4] особа, якій завдано збитків у результаті порушення її цивільного права, має право на їх відшкодування.

Збитками є:

– втрати, яких особа потерпіла у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки). Тобто, це сума, на яку зменшилась вартість майна кредитора внаслідок неправомірних дій боржника.

– доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода). Іншими словами, це та сума на яку не збільшилось майно кредитора внаслідок правопорушення. До прикладу можна взяти випадок з орендних відносин, коли орендодавець вчасно не підготував приміщення до зайняття орендарем і останній не може почати користування у термін, визначений договором.

Збитки відшкодовуються у повному обсязі, якщо договором або законом не передбачено відшкодування у меншому або більшому розмірі.

На вимогу особи, якій завдано шкоди, та відповідно до обставин справи майнова шкода може бути відшкодована і в інший спосіб, зокрема, шкода, завдана майну, може відшкодовуватися в натурі (передання речі того ж роду та тієї ж якості, полагодження пошкодженої речі тощо).

Як зазначається у постанові Вищого господарського суду України по справі № 62/136 від 31.07.2012 р.[34] відшкодування збитків є універсальним способом цивільно-правової відповідальності.

За приписами ч.5 статті 653 ЦК України [4] якщо договір змінений або розірваний у зв'язку з істотним порушенням договору однією із сторін, друга сторона може вимагати відшкодування збитків або розірванням договору.

Відповідно до ч.2 ст.16 ЦК України [4] відшкодування збитків є одним із способів захисту цивільних прав та інтересів. Відшкодування збитків як санкція може бути застосовано в усіх випадках порушення цивільно-правових зобов'язань, коли внаслідок такого порушення потерпіла сторона несе збитки.

Згідно з приписами ст.22 ЦК України [4], ч.2 ст.224 ГК України[2] збитками є втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки), доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода).

З огляду на положення статті 22 ЦУ України [4] та статті 224 ГК України [2] для застосування такої міри відповідальності, як стягнення збитків, потрібна наявність усіх елементів складу цивільного правопорушення, а саме: протиправної поведінки, збитків, причинного зв'язку між протиправною поведінкою боржника та збитками, вини. За відсутності хоча б одного з цих елементів цивільно-правова відповідальність не настає [18].

2) спеціальні форми, до яких, на наш погляд, слід включати заходи, які є одночасно й способом забезпечення зобов'язань. Перелік таких форм визначений главою 49 ЦК України [4] та є вичерпним:

— неустойка — форма цивільно-правової відповідальності, яка встановлюється договором або законом. Цивільний кодекс України визначає

неустойку як грошову суму або інше майно, які боржник повинен передати кредиторів у разі порушення боржником зобов'язання.

Неустойка регламентується параграфом другим 49 глави ЦК України[4].

Право на неустойку виникає незалежно від наявності у кредитора збитків, завданих невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання. Проценти на неустойку не нараховуються.

Предметом неустойки може бути рухоме і нерухоме майно, та грошова сума, розмір якої встановлюється договором або актом цивільного законодавства.

Розмір неустойки, у випадках передбачених законом, може бути збільшений або зменшений.

Цивільним законодавством також передбачено правові наслідки сплати чи передання неустойки. А саме, що сплата (передання) неустойки не звільняє боржника від виконання свого обов'язку в натурі, а також не позбавляє кредитора права на відшкодування збитків, завданих невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання. Неустойка - досить гнучка санкція і законодавець або самі сторони безпосередньо визначають, який саме вид неустойки може захистити їхні інтереси при невиконанні контрагентом своїх зобов'язань.

В залежності від підстав виникнення неустойку поділяють на:

- законну, тобто таку, яка встановлюється законодавством;
- договірну, настає на підставі укладеного сторонами договору, умови стягнення і розмір якої визначили самі сторони при укладанні.

В залежності від порядку підрахунку розміру додаткового стягнення неустойку поділяють на:

- штраф – неустойка, що обчислюється у відсотках від суми невиконаного або неналежно виконаного зобов'язання [4];
- пеня – неустойка, що обчислюється у відсотках від суми несвоєчасно виконаного грошового зобов'язання за кожен день прострочення виконання [4].

Верховний Суд України у постанові №347/1910/15-ц від 11.10.2017 р.[36] зробив висновки щодо одночасного застосування штрафу й пені за порушення строків виконання грошових зобов'язань, що свідчить про недотримання

положень, закріплених у ст.61 Конституції України [1], а саме: «відповідно до ст.549 ЦК України [4] штраф і пеня є одним видом цивільно-правової відповідальності, а тому їх одночасне застосування за одне й те саме порушення — строків виконання грошових зобов'язань за кредитним договором свідчить про недотримання положень, закріплених у ст.61 Конституції [1] щодо заборони подвійної цивільно-правової відповідальності за одне й те саме порушення». За таких обставин суд дійшов передчасного висновку про одночасне стягнення з боржника пені та штрафів [14].

В залежності від співвідношення із завданими збитками виділяють:

- залікову неустойку, яка найбільш широко застосовується та передбачає стягнення в повному обсязі неустойки в залік збитків, а якщо неустойка не покриває збитків — стягуються і збитки, в розмірі, не покритому заліковою неустойкою.
- штрафну — вид неустойки, який покладає на боржника додаткову відповідальність. За допомогою штрафної неустойки кредитор вправі стягнути неустойку та збитки у повному обсязі.
- альтернативну неустойку, відповідно до якої кредитору надається право вибору вимагати відшкодування заподіяних збитків чи стягувати зазначену в договорі неустойку.
- виключну неустойку — виключається можливість вимагати відшкодування збитків, а отже кредитор може стягнути з боржника тільки неустойку.

— порука — це договір, відповідно до якого поручитель поручається перед кредитором боржника за виконання ним свого обов'язку частково або у повному обсязі. У такому випадку, якщо боржник порушить зобов'язання, то відповідати перед кредитором за дане правопорушення буде поручитель. Стаття 554 ЦК України [4] встановлює правові наслідки порушення зобов'язання, забезпеченого порукою. У разі порушення боржником зобов'язання, забезпеченого порукою, боржник і поручитель відповідають перед кредитором як солідарні боржники, якщо договором поруки не встановлено додаткову (субсидіарну) відповідальність поручителя. Поручитель відповідає перед кредитором у тому ж обсязі, що і

боржник, включаючи сплату основного боргу, процентів, неустойки, відшкодування збитків, якщо інше не встановлено договором поруки. Особи, які спільно дали поруку, відповідають перед кредитором солідарно, якщо інше не встановлено договором поруки [34, с. 47].

– гарантія, за якої банк, інша фінансова установа, страхова організація (гарант) гарантує перед кредитором (бенефіціаром) виконання боржником (принципалом) свого обов'язку. Гарант відповідає перед кредитором за порушення зобов'язання боржником. Зобов'язання гаранта перед кредитором не залежить від основного зобов'язання (його припинення або недійсності), зокрема і тоді, коли в гарантії знаходиться посилання на основне зобов'язання.

У разі порушення боржником зобов'язання, забезпеченого гарантією, гарант зобов'язаний сплатити кредиторів грошову суму відповідно до умов гарантії.

– завдаток, тобто грошова сума або рухоме майно, що видається кредиторів боржником у рахунок належних з нього за договором платежів, на підтвердження зобов'язання і на забезпечення його виконання. Якщо не буде встановлено, що сума, сплачена в рахунок належних з боржника платежів, є завдатком, вона вважається авансом.

Якщо порушення зобов'язання сталося з вини боржника, завдаток залишається у кредитора. Якщо порушення зобов'язання сталося з вини кредитора, він зобов'язаний повернути боржникові завдаток та додатково сплатити суму у розмірі завдатку або його вартості. Сторона, винна у порушенні зобов'язання, має відшкодувати другій стороні збитки в сумі, на яку вони перевищують розмір (вартість) завдатку, якщо інше не встановлено договором. У разі припинення зобов'язання до початку його виконання або внаслідок неможливості його виконання завдаток підлягає поверненню.

– застава – форма цивільно-правової відповідальності, в силу якої кредитор (заставодержатель) має право у разі невиконання боржником (заставадавцем) зобов'язання, забезпеченого заставою, одержати задоволення за рахунок заставленого майна переважно перед іншими кредиторами цього боржника, якщо інше не встановлено законом (право застави). Заставою може бути забезпечена

вимога, яка може виникнути в майбутньому. Застава виникає на підставі договору, закону або рішення суду.

Відповідно до ст. 1 ЗУ «Про заставу» від 2 жовтня 1992 р. [8] застава – це спосіб забезпечення зобов'язань, за якою кредитор (заставо-держатель) має право в разі невиконання боржником (заставадавець) забезпеченого заставою зобов'язання одержати задоволення з вартості майна переважно перед іншими кредиторами.

Аналізуючи історію розвитку інституту застави, можна виокремити кілька підстав виникнення застави: 1) договір; 2) закон; 3) судові рішення; 4) заповіт.

Дві останні підстави не є характерними для нашої держави, і тому до підстав виникнення застави ЗУ "Про заставу" [8] відносить лише договір та закон.

Види застави:

- іпотека – застава нерухомого майна, що залишається у володінні заставодавця або третьої особи. Згідно зі ст. 181 ЦК України [4], до нерухомих речей належать земельні ділянки та все, що розташоване на них і міцно з ними пов'язане, тобто об'єкти, які не можна переміщувати без призначення непропорційного їх збитку. Згідно з правовим режимом до нерухомих речей можуть бути відносини і на інші речі, зокрема на повітряні та морські судна, судна внутрішнього плавання, космічні об'єкти, — як такі, що підлягають державній реєстрації. Таким чином, предметом іпотеки можуть бути земля, нерухоме майно, а також сукупність землі і майна: будови, споруди, квартира, підприємство (його структурні підрозділи) як цілісний майновий комплекс, а також інше майно, віднесене законом до нерухомого. Крім того, предметом іпотеки можуть бути земельні ділянки, що належать громадянам на праві приватної власності, і багаторічні насадження.

- заклад – застава рухомого майна, що передається у володіння заставодержателя або за його наказом - у володіння третій особі.

Згідно із цивільним законодавством, у разі невиконання зобов'язання, забезпеченого заставою, заставодержатель набуває право звернення стягнення на предмет застави. За рахунок предмета застави заставодержатель має право

задовольнити в повному обсязі свою вимогу, що установлена на момент фактичного задоволення, охоплюючи сплату процентів, неустойки, відшкодування збитків, завданих порушенням зобов'язання, необхідних витрат на утримання заставленого майна, а також витрат, понесених у зв'язку із пред'явленням вимоги, якщо інше не встановлено договором [96, с.226].

– притримання – кредитор, котрий законно володіє річчю, що має бути передана боржникові або особі, вказаній боржником, у разі невиконання ним у строк зобов'язання щодо оплати цієї речі або відшкодування кредиторів пов'язаних з нею витрат та інших збитків має право притримати її у себе до виконання боржником зобов'язання.

Притриманням речі можуть забезпечуватись інші потреби кредитора, якщо інакше не впливає із договору чи закону. Кредитор має право притримати річ у себе також у разі, якщо права на неї, які виникли після передачі речі у володіння кредитора, набула третя особа. Ризик випадкового знищення або випадкового пошкодження притриманої речі несе кредитор, якщо інше не встановлено законом [55, с. 39].

За характером дій кредитора в разі порушення основного зобов'язання їх прийнято поділяти на дві групи: зобов'язальні, в яких кредитор має право вимагати вчинення певних дій на його користь іншою особою, що надала забезпечення. [89, с. 173]. Це – неустойка, порука, гарантія та завдаток; речово-правові, в яких кредитор має самостійне право накласти стягнення на майно (речове право на чуже майно). Це – застава і притримання

РОЗДІЛ 2

ПІДСТАВИ ТА УМОВИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

2.1. Умови настання цивільно-правової відповідальності

О.С. Іоффе зазначав, що правовідносини в його динамічному стані неможливо зрозуміти без вивчення обставин, яким закон надає юридичне значення, які спричиняють виникнення, зміни та припинення правових відносин. Підставою виникнення будь-якого правового явища, в тому числі правовідносин відповідальності, є юридичні факти.

Спершу слід визначити зміст правової категорії «підстави» через неоднаковість його використання в юридичній літературі. Деякі автори розрізняють поняття «підстави» та «умови». Зокрема В. В. Вітрианський вважає, що підставою настання цивільно-правової відповідальності є порушення суб'єктивного цивільного права, а умовами – встановлені законом обов'язкові загальні вимоги, дотримання яких потрібне для настання відповідальності за цивільне правопорушення (протиправність порушення суб'єктивних цивільних прав; наявність шкоди; причинний зв'язок між порушенням цивільних прав і шкодою; вина порушника) [29, с. 705].

У цьому аспекті цілком правильною та обґрунтованою видається позиція Н. В. Кузнєцової, яка наголошує на тому, що навряд чи ці два поняття відрізняються в даному контексті [56, с. 43]. Ми вважаємо справедливим, що принципова відмінність між термінами «підстави» та «умови» відсутня. До того ж, рубіж поміж даними категоріями, по суті, немає жодного значення – ні в теорії, ні на практиці. Відтак, підстава в контексті даної статті – це необхідна та достатня умова, за якої виникає певне явище, зокрема відповідальність.

В наслідок наявності усіх необхідних умов, поняття отримує необхідний обсяг та зміст: воно не може розширюватися і не може звужуватися [22, с. 874].

Підставою покладання цивільно-правової відповідальності на винну особу, що заподіяла шкоду є наявний відповідний юридичний факт.

В. С. Євтєєва вважає, що найбільш прийнятим розумінням підстав цивільно-правової відповідальності є як джерела її встановлення та виділяє дві підстави відповідальності – закон і договір [39, с. 67-68].

На думку Г. В. Хохлова єдиною та обов'язковою умовою цивільно-правової відповідальності є завдання майнової або немайнової шкоди, або, інакше кажучи, зменшення матеріального чи нематеріального блага. [92, с. 80-81].

У юридичній літературі найбільш слушною є думка, що подібним юридичним фактом є факт вчинення правопорушення. Як зазначає Г. Ф. Шершеневич, саме порушення цивільно-правових норм та приписів є достатньою підставою для виникнення зобов'язання [43, с. 226]. Подібним чином питання вирішене і в сучасному українському законодавстві. Стаття 11 ЦК України [4], кажучи про підстави виникнення цивільних прав та обов'язків, розглядає як підстави покладання цивільно-правової відповідальності «завдання майнової (матеріальної) та моральної шкоди іншій особі».

Отже, загальною юридичною підставою всіх видів юридичної відповідальності, в тому числі і цивільно-правової, вважається порушення норми права. Фактичною підставою цивільно-правової відповідальності є правопорушення як юридичний факт.

Виходячи із загальної теорії права, правопорушення – це суспільно небезпечна винна дія або бездіяльність, яка поруше встановлені норми права та спричиняє шкоду суспільству. У даному випадку правопорушення розуміється в об'єктивному сенсі, тобто як діяння, яке порушує норму об'єктивного (позитивного) права. Якщо є ми маємо на увазі відповідальність за заподіяння шкоди, нас має цікавити не просто порушення однією особою встановлених законом правових приписів, а дії, які заподіюють шкоду іншому суб'єкту (потерпілому). Таким чином, поняття «правопорушення» у цивільному праві більш органічно сприймається саме в суб'єктивному сенсі, як порушення суб'єктивних цивільних прав. Г.Ф. Шершеневич визначав цивільне

правопорушення як «недозволену дію, яка порушує чуже суб'єктивне право заподіянням майнової шкоди».

Розгляд цивільно-правового правопорушення з суб'єктивної сторони не в останню чергу зумовлено специфікою сфери цивільно-правового регулювання. Як справедливо зазначає О.В. Кузьменко, що в відносинах публічного характеру порушується публічний інтерес (що відносить на перший план порушення юридичного обов'язку, закріплене у конкретній нормі), то в приватноправових галузях в першу чергу ми говоримо про порушення суб'єктивного права. У даному випадку показова думка Г.Ф. Шершеневича, який розглядав суб'єктивне право як елемент приватноправових відносин, вважаючи, що подібні відносини складаються з чотирьох елементів: суб'єктів, об'єктів, правового обов'язку і суб'єктивного права. В якості елемента публічно-правового відношення суб'єктивне право він взагалі не розглядав [43, с. 227].

Аналізуючи підстави юридичної відповідальності Г. Матвеев, зазначав: «пшкравопорушення – закономірний результат цілого комплексу детермінантів: зовнішніх чинників впливу на життя правопорушника та його внутрішніх (психологічних) рис, антисуспільної спрямованості та індивідуальних схильностей [60, с. 33].

Враховуючи вищесказане, цивільне правопорушення – це протиправна дія або бездіяльність особи, яка порушує норми цивільного законодавства чи умови, узгоджені домовленістю осіб – договором, і з відповідно пов'язують виникнення цивільно-правової відповідальності [28, с. 314].

Вчення про склад цивільного правопорушення як необхідної та достатньої підстави було сформульоване та обґрунтоване Г. К. Матвеевим у роботі «Вина в радянському цивільному праві», що вийшла у 1955 р. [27, с. 38-39]. Дослідник зазначав, що наявність складу цивільного правопорушення – загальна і, як правило, єдина підстава цивільно-правової відповідальності.

Д.С. Комарницький висловлює свою точку зору, кажучи, що склад правопорушення являє собою відповідний юридичний факт, що є підставою утворення правовідносин відповідальності. У зазначеному висловлюванні,

науковець не проводить межі різниці між поняттями «правопорушення» і «склад правопорушення». Тим не менше, дані поняття хоч і тісно взаємопов'язані, але не тотожні. Дані категорії в рівній мірі є абстрактними та виражають дійсну правову поведінку осіб. У той же час, якщо склад правопорушення фіксує емпіричні ознаки, притаманні будь-якому конкретному правопорушенню, то категорія правопорушення відбиває його соціальну сутність, ставлення до нього з боку суспільства та держави в цілому [43, с. 227].

Деякі автори вважають, що поняття «склад правопорушення» є штучно виділеним з кримінального права і є чужим цивілістиці, проте воно стало традиційним в літературі, яке вживається при розкритті правопорушення [57, с. 248]. На наш погляд, існування в цивільному праві даного інституту виправдано з точки зору уніфікації і єдності (наскільки це можливо) всієї теорії права у цілому.

Для того, щоб правопорушення як підстава відповідальності спричинила за собою відшкодування шкоди, необхідна наявність ряду умов [43, с. 228].

До числа обов'язкових елементів будь-якого складу правопорушень відносять:

1) об'єкт правопорушення, тобто врегульовані і захищені правом суспільні відносини;

2) об'єктивну сторону правопорушення, зміст якої складають протиправні діяння, які спричинили шкідливі наслідки і причинний зв'язок між діянням і шкідливими наслідками [66, с. 169].

3) суб'єкт правопорушення. В юридичній літературі висловлено 2 основних погляди щодо суб'єктивного складу відносин цивільної відповідальності. Прихильники першого з них стверджують, що суб'єктами є потерпілий, правопорушник та держава. Інші науковці вважають, що суб'єктами є тільки потерпілий і правопорушник. Я. М. Шевченко поясняє це специфікою взаємозв'язку суб'єктів, перед яким правопорушник несе відповідальність держави та потерпілого (кредитора) [75, с. 56-57].

На наш погляд, суб'єкт цивільного правопорушення – це учасник цивільних правовідносин, який не виконав свого правового обов'язку.

Отже, державу також слід відносити до суб'єктів цивільної відповідальності. Адже у ч.2 ст 3 Конституції України [1] зазначено, що держава відповідає перед людиною за свою діяльність.

Що ж стосується спеціального суб'єкта цивільно-правової (особливо деліктної) відповідальності (наприклад, власника джерела підвищеної небезпеки, продавця чи виробника (виконавця) товарів, робіт або послуг тощо), то їх правовий статус, безумовно, має кваліфікуюче значення при виборі тієї або іншої норми глави 82 ЦК України [4], але в той же час не обумовлює саме виникнення обов'язку по відшкодуванню шкоди (відповідальність). Крім цього при покладанні цивільно-правової відповідальності мають значення не самі суб'єкти як такі, а «лише їх певні правові властивості, специфіка їх правового становища (деліктоздатність, участь у відповідних правовідносинах і т.д.)»[66, с. 170].

4) суб'єктивна сторона правопорушення – включає такі категорії як вина, мотив і мета. При цьому, у відношенні деліктної цивільно-правової відповідальності, категорії «мотив» і «мета» в силу специфіки, де на перший план виноситься факт заподіяння шкоди і необхідність відновлення майнового становища потерпілого, на відміну від кримінальної відповідальності практичного значення не мають [70, с. 2].

Саме по собі діяння, що заподіює шкоду, ще є недостатнім для покладання відповідальності на заподіювача шкоди. М.М. Агарков, розглядаючи питання покладання цивільно-правової відповідальності, виділяв фактичний склад: шкоду, протиправність, причинний зв'язок і вину. Як справедливо зазначали В.Т. Смирнов і А.А. Собчак, дані елементи (або умови) є тими нормативними вимогами, яким у кожному конкретному випадку має відповідати підстава (юридичний факт) і при відсутності яких не можуть виникнути або піддатися зміні відповідні правовідносини, оскільки відповідний факт не набуває юридичного значення (не стає юридичним фактом) [66, с. 170].

У свою чергу, загальні умови цивільно-правової відповідальності поділяють на позитивні та негативні. Цей поділ має умовний характер, а його критерієм є значення окремих умов для настання цивільно-правової відповідальності.

Позитивними умовами є ті, наявність яких доводиться заінтересованою особою (потерілим-позивачем). До них належать шкода та причинний зв'язок між поведінкою правопорушника та шкодою. Негативними вважаються умови, відсутність яких доводиться заінтересованою особою (правопорушником - відповідачем) для запобігання настанню цивільно-правової відповідальності. Такими умовами є протиправність діяння та вина [43, с. 229].

До підстав цивільного правопорушення, зокрема, належать:

1) протиправні дії боржника. Протиправність як умова цивільно-правової відповідальності визначається як порушення актів цивільного законодавства, договору та інших актів саморегулювання (наприклад, установчих документів юридичних осіб) [28, с. 315].

Правомірними діями особа здійснює своє право, протиправними - порушує право інших осіб [24, с. 244].

Протиправними в цивільному праві можуть бути як дії (активна поведінка суб'єкта), так і бездіяльність (утримання особи від дії, тобто пасивна поведінка). Наприклад, ветеринар не надав своєчасно допомоги худобі, яка захворіла; зберігач не потурбувався, щоб захистити майно від дощу та ін. Протиправна бездіяльність може полягати також в непереданні проданої речі, непостачанні товару, невиконанні обов'язків про передачу внеску до статутного фонду тощо [91, с. 247].

Із правової точки зору, бездіяльність учасника цивільних правовідносин визнається протиправною лише у тих випадках, коли він утримується від вчинення конкретних дій, щодо яких у нього існував обов'язок вчинення. Зокрема, утримання боржника від виконання зобов'язання, що виникає із договору, є протиправною бездіяльністю. Протиправність діяння має об'єктивний характер, у зв'язку з чим не має значення обізнаність особи стосовно характеру своєї поведінки [28, с. 315].

Протиправність визначається диференційовано залежно від виду правовідносин, що порушуються, та відповідного виду відповідальності. Вплив

правових норм на поведінку учасників правовідносин здійснюється у формах заборони, припису і дозволу [74, с. 316].

Особа, яка не виконала зобов'язання, встановлене договором, звільняється від відповідальності, якщо таке невиконання не має протиправного характеру, зокрема, у разі неможливості виконання зобов'язання, якщо воно викликане обставинами, за які боржник не відповідає (ст. 607 ЦК України [4]). Недоговірна відповідальність також виникає лише у разі завдання шкоди неправомірними діями правопорушника (ч. 1 ст. 1166 ЦК України [4]). У разі ж завдання шкоди правомірними діями, зокрема, при здійсненні особою права на самозахист, у тому числі у стані необхідної оборони, якщо при цьому не були перевищені її межі, цивільна відповідальність не настає (ст. 1169 ЦК України [4]).

Таким чином, протиправний характер діяння є універсальною типовою умовою цивільно-правової відповідальності [28, с. 316].

Слід розрізняти протиправні дії від незаконних дій. Зокрема, якщо протиправні дії порушують норми законодавства та суб'єктивні права, то незаконними визначаються дії, що порушують норму закону чи підзаконного акту.

Проте не кожна протиправна дія може бути підставою відповідальності за завдану шкоду. За загальним правилом за випадкові дії відповідальність не настає, хоча такі дії є протиправними. Деякі дії, що призводять до шкідливих наслідків, за своєю суттю не є протиправними. Насамперед це поведінка особи в стані необхідної оборони і крайньої необхідності. Шкода, завдана нападнику особою, яка оборонялася, вважається правомірною і тому не підлягає відшкодуванню. При перевищенні меж такої оборони настає відповідальність за загальними підставами. Такі дії визнаються законом як протиправні. Дії заподіювача шкоди в стані крайньої необхідності хоч і не є протиправними, але, за загальним правилом, призводять до настання цивільно/правової відповідальності [67, с. 30].

2) наявність наслідків у вигляді шкоди у кредитора. Неодмінна та обов'язкова підстава виникнення цивільно-правової відповідальності, що

передбачає зменшення або втрату (загибель) певного особистого чи майнового блага [43, с. 230].

Шкода в цивільному праві – це зменшення або знищення суб'єктивного цивільно-правового блага, що охороняється законодавством. Шкода може бути завдана особистим немайновим правам особи, а також її майну [99, с. 256]. В юридичній літературі, судовій практиці, законодавстві використовуються поняття «шкода» і «збитки». Це різні поняття. Шкода за своїм змістом ширше поняття, складовими частинами якого є майнова і немайнова шкода. Майнова шкода проявляється у вигляді збитків, а немайнову називають моральною шкодою [24, с. 244].

Під шкодою зазвичай розуміють різноманітні негативні наслідки правопорушення. Оскільки це поняття насамперед є категорією соціальною, негативний результат цивільного правопорушення з точки зору наукового пізнання розглядається в трьох взаємопов'язаних аспектах – як соціальна, юридична та фактична шкода, що залежить від конкретного порушеного об'єкта.

Правопорушення здатне одночасно впливати і на суспільні відносини, які регулюються цивільним правом (соціальний об'єкт), і на норми цивільного права, договір, суб'єктивні цивільні права та правопорядок в цілому (юридичний об'єкт), і на конкретні майнові та немайнові блага учасників правовідносин (фактичний об'єкт). При цьому вважається, що соціальна шкода є значущою для права лише тоді, коли вона набуває юридичної форми, а саме коли дія чи бездіяльність є протиправними, тобто при цьому одночасно є порушеними соціальний і юридичний об'єкт. Фактична ж шкода є лише однією з матеріальних "субстанцій" соціальної шкоди і наявною може бути не завжди. Однак коли йдеться про компенсацію завданої шкоди у конкретному випадку, мають на увазі головним чином саме фактичну шкоду, а вказане поняття шкоди набуває суто прагматичного, вузького значення.

Фактична шкода може проявлятися у знищенні чи пошкодженні речі; у позбавленні або зменшенні працездатності особи, смерті годувальника; у здійсненні витрат на медичну допомогу, санаторно-курортне лікування, сторонній

догляд, поховання; у душевних стражданнях чи фізичному болю; у зниженні честі, гідності, ділової репутації тощо. Прояви фактичної шкоди є нетотожними за своїм змістом, навряд чи їх можна перелічити вичерпно, але всі вони охоплюються її розумінням як несприятливих, негативних наслідків, спричинених порушенням, ущемленням майнових та немайнових благ потерпілої особи. Тобто фактична шкода – це будь-який негативний наслідок посягання на майнові чи немайнові блага потерпілого, які охороняються цивільно-правовим законом [28, с. 316].

Залежно від вартісної форми правопорушення розрізняють:

– майнову, яка завжди має вартісну форму, виражається й досить точно обчислюється у грошах, незважаючи на те, що вона може бути наслідком завдання шкоди безпосередньо фізичній або юридичній особі.

Грошове вираження майнової шкоди називають ще збитками. За загальним правилом, встановленим ст. 22 ЦК України [4], особа, якій завдано збитків у результаті порушення її цивільного права, має право на їх відшкодування.

Збитками є:

- втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки);
- доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода).

Збитки відшкодовуються у повному обсязі, якщо договором або законом не передбачено відшкодування у меншому або більшому розмірі (ч. 3 ст. 22 ЦК України [4]).

За загальним правилом, збитки, завдані порушенням зобов'язання, обчислюються з урахуванням ринкових цін, які існували на день добровільного задоволення боржником вимоги кредитора у місці, де зобов'язання має бути виконане, а якщо вимога не була задоволена добровільно, – у день пред'явлення позову, якщо інше не встановлено договором або законом. Суд може

задовольнити вимогу про відшкодування збитків, беручи до уваги ринкові ціни, що існували на день ухвалення рішення (ч. 3 ст. 623 ЦК України [4]).

Більшість цивілістів визнає поділ збитків на економічні та юридичні. Висновком із цього визнання є твердження, що правове значення мають лише юридичні збитки і, як наслідок, право турбують лише ті збитки, що стали результатом неправомірних дій, що і підлягають дослідженню [41, с.34].

Разом з тим ст. 1192 ЦК України [4], що є спеціальною для зобов'язань по відшкодуванню шкоди, завданої майну потерпілого, містить дещо інше правило: розмір збитків, що підлягають відшкодуванню потерпілому, визначається відповідно до реальної вартості втраченого майна на момент розгляду справи або виконання робіт, необхідних для відновлення пошкодженої речі.

Що стосується упущеної вигоди, то у разі одержання особою, яка порушила право, у зв'язку з цим доходів, розмір упущеної вигоди, який має відшкодовуватися потерпілому, не може бути меншим від доходів, одержаних порушником права (ч. 3 ст. 22 ЦК України [4]).

Так, у разі завдання тілесних ушкоджень фізичній особі (ущемлення особистого немайнового блага) понесена нею шкода – втрачений заробіток, витрати на медичне лікування тощо, все одно як кінцевий результат є шкодою майновою, оскільки ці негативні наслідки для потерпілого можуть бути точно обчислені в грошовому вираженні [28, с. 317].

– моральну (немайнову) шкоду, тобто особа має право також і на відшкодування моральної (немайнової) шкоди.

Щодо фізичних осіб моральна шкода означає насамперед наявність негативного емоційного сприйняття людиною вчинених стосовно неї діянь, що досягло певного психологічного стану – фізичних (відчуття фізичного болю) чи душевних (відчуття неспокою, хвилювання, образи, дискомфорту тощо) страждань. Це поняття пов'язане з емоційно-розумовою діяльністю людини, є категорією психологічного плану й характеризується, зокрема, наявністю психотравмуючих факторів, позбавленням відчуття життєвої захищеності, зміною

життєвого укладу, відчуттями приниження, пригнічення, неврівноваженості, імпульсивності, зневаги, образи тощо [74, с. 96].

Моральна (немайнова) шкода не має вартісної форми і не може бути виражена у точному грошовому еквіваленті. Її компенсація грошима чи іншими матеріальними благами становить лише згладжування, зменшення негативних наслідків, спричинених потерпілому, оскільки вона не оцінюється на засадах вартісної еквівалентності [28, с. 317].

Сутність моральної шкоди виражається:

- у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я;
- у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів;
- у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку зі знищенням чи пошкодженням її майна;
- у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи (ст. 23 ЦК України [4]).

Для юридичної особи моральна шкода полягає лише у приниженні її ділової репутації.

Ділова репутація – це погляд, який склався стосовно юридичної особи, її діяльності та продукції, що базується на оцінці її як учасника суспільного життя, контрагента, суб'єкта на ринку товарів та послуг. Це категорія економічного плану, бо високий рівень ділової репутації стає запорукою успіху, стабільності, отримання матеріальних благ. Від цього залежать конкурентоспроможність продукції та існування юридичної особи, оскільки зниження ділової репутації потенційно несе в собі виникнення шкоди майнової, виступає її передвісником, а відповідно майнова шкода стає неминучим наслідком порушення ділової репутації.

Приниження ділової репутації є проявом моральної шкоди і для фізичних осіб, діяльність яких спрямована, перш за все, на отримання прибутку. Як вказує Пленум Верховного Суду України «Про судову практику у справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» [16], під діловою репутацією юридичної особи, в тому числі підприємницьких товариств, фізичних осіб - підприємців, адвокатів, нотаріусів та інших осіб, розуміється оцінка їх підприємницької, професійної чи іншої діяльності, яку здійснює така особа як учасник суспільних відносин.

Як зазначено у п. 3 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» [16], під моральною шкодою слід розуміти втрати немайнового характеру внаслідок моральних і фізичних страждань або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями чи бездіяльністю інших осіб.

Шкода є обов'язковою підставою виникнення цивільно-правової відповідальності, оскільки визначає наслідки протиправної поведінки кредитора. Без настання шкоди втрачається необхідність відновлення порушеного права. Невипадково правовою метою цивільно-правової відповідальності називають захист цивільних прав та інтересів [43, с. 230].

Подібно до класифікації цивільно-правової відповідальності, шкода розрізняється залежно від того, у договірних чи недоговірних відносинах вона спричинена. Договірна шкода виникає як наслідок порушення договірного зобов'язання (відносного правовідношення), за термінологією ЦК України [4] для її позначення найчастіше використовується термін "збитки". Недоговірна шкода виникає як наслідок порушення абсолютного права потерпілого, причому це не залежить від наявності чи відсутності між сторонами договірних відносин. Так, шкода, завдана життю чи здоров'ю людини, буде завжди недоговірною, оскільки є результатом порушення загальнообов'язкової для кожної особи заборони завдавати шкоди іншій особі.

Залежно від блага, яке порушується, шкода може бути завдана фізичній або юридичній особі у вигляді спричинення смерті годувальника, зменшення працездатності, приниження честі, гідності, а також ділової репутації, так і власне майну фізичної або юридичної особи, що означає, наприклад, знищення чи пошкодження речі [28, с. 317].

Право на відшкодування моральної шкоди «завданої порушенням договірних зобов'язань, виникає лише у випадках, передбачених законом або договором, зокрема при заподіянні моральної шкоди товаром неналежної якості, придбаним у роздрібній торговельній мережі», згідно з ст. 24 ЗУ «Про захист прав споживачів» [9].

Визначаючи розмір відшкодувань, враховуються критерії розумності та справедливості. Тому законодавець не встановлює критеріїв визначення розміру відшкодування моральної шкоди. С. Сиротенка висловлює думку, що встановлення розміру компенсації моральної шкоди схоже на процес призначення кримінального покарання, а саме коли суд використовує визначену санкцію «від і до» [45, с. 42]. Г.В. Єрьоменко вважає, що розмір моральної шкоди не може встановлюватися у договорі, а визначається судом [83, с. 388]. Її мета - відновлення майнової сфери потерпілої сторони. Вказана обставина у свою чергу визначає і межі цивільно-правової відповідальності. Відновлення майнової сфери потерпілої сторони може бути досягнуто тільки в тому випадку, коли їй будуть повністю відшкодовані заподіяні шкода або збитки. Тому одна з особливостей цивільно-правової відповідальності – відповідність розміру відповідальності розміру заподіяної шкоди чи збитків.

3) наявність причинного зв'язку між діями боржника і наслідками у вигляді шкоди, що виникла у кредитора. Причинний зв'язок між протиправною поведінкою боржника та завданими такою поведінкою збитками є необхідною підставою цивільно-правової відповідальності, оскільки особа, яка порушила норми закону або умови договору, може нести відповідальність лише за наслідки, спричинені саме цим порушенням [43, с. 231].

Настання цивільно-правової відповідальності має місце, якщо між протиправним діянням особи і шкодою існує зв'язок, що дає змогу визначити їх як причину та наслідок [28, с. 318].

Мається на увазі, що протиправна дія або бездіяльність заподіювача є причиною, а збитки, що виникли у потерпілої особи, - наслідком протиправної поведінки заподіювача [74, с. 96].

Так, замовлені на Новий рік ялинки були відвантажені з порушенням строків – у березні поточного року. Тут причинний зв'язок між діями постачальника і збитками замовника очевидний [24, с. 245].

Причинність не є специфічно-юридичною категорією, а являє собою загальне поняття, притаманне всім явищам природи і суспільства. Кожне явище є наслідком однієї або кількох обставин. У свою чергу, воно може бути причиною іншого явища в системі інших (подій або дій), які співвідносяться між собою як причина та наслідок. Причинність, каузальність (від лат. - причина) є філософською категорією, що відображає один із різновидів об'єктивного зв'язку явищ. Він полягає у тому, що виникнення або зміна одного явища за певних умов необхідно викличе виникнення або зміну іншого явища.

У той же час причинний зв'язок як одна з підстав виникнення відповідальності має відповідати певним вимогам. По-перше, причинний зв'язок повинен мати таку часову послідовність, коли протиправна поведінка передуює заподіяній шкоді. Тобто спочатку вчиняються дії, а потім з'являються відповідні негативні наслідки. По-друге, причина має породжувати наслідок, інакше кажучи, причинний зв'язок повинен бути прямим, а не навпаки. Наприклад, якщо в результаті операції хворому завдана шкода, то вирішальне значення будуть мати дії лікаря, який безпосередньо проводив операцію, а не осіб, призначених на цю посаду або осіб, які проводять атестацію медичних працівників [36, с. 20]. По-третє, причина та наслідок повинні бути юридично значущими, тобто здатними породжувати цивільні права та обов'язки в суб'єктів відповідного правовідношення [43, с. 231].

На причинний зв'язок як на одну з умов відповідальності звертається увага в багатьох статтях ЦК України [4]. Так, в п. 2 ст. 528 ЦК України [4] зазначено, що у разі невиконання або неналежного виконання обов'язку боржника іншою особою, цей обов'язок боржник повинен виконати сам. Наприклад, зобов'язання гаранта перед кредитором припиняється в разі закінчення строку дії гарантії (ст. 568 ЦК України [4]). Якщо буде встановлений причинний зв'язок між несплатою боргу гарантом з закінченням строку дії гарантії, сплату боргу буде покладено на боржника [24, с. 245].

4) вина боржника – це певне психічне ставлення особи до своєї неправомірної поведінки та її наслідків. Вина боржника є суб'єктивною умовою відповідальності [24, с. 245].

За загальним правилом, відсутність хоча б однієї із зазначених умов вказує на відсутність підстав для притягнення порушника до відповідальності. Однак, у цивільному законодавстві відповідальність може наставати при неповному (урізаному) складі правопорушення (наприклад, відповідальність за шкоду, завдану незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органу дізнання, попереднього (досудового) слідства, прокуратури або суду настає незалежно від вини органу, що її завдав) [28, с. 318].

Проблема вини як умови цивільно-правової відповідальності досліджується у науці з двох позицій: теорії спричинення (відповідальність виникає за сам факт завдання шкоди протиправною поведінкою особи) і теорії відповідальності за вину.

Принцип відповідальності за вину є історично усталеним, він закріплений у нормах вітчизняного цивільного законодавства з 20-х рр. XX ст. Незважаючи на тенденцію розширення кола випадків настання відповідальності незалежно від вини, принцип вини й сьогодні є однією з головних засад інституту відповідальності у цивільному праві [28, с. 318].

Принцип вини було вперше чітко сформульовано в приватному праві Стародавнього Риму: правила «*casus a nullo praestatur*» (за випадок ніхто не несе

відповідальності) та «casus sentit dominus» (випадок залишається на тому, кого він вражає) становили основні заповіді його юридичної системи [43, с. 231].

Згідно зі ст. 614 ЦК України [4] особа, яка порушила зобов'язання, несе відповідальність за наявності її вини (умислу або необережності), якщо інше не встановлено договором або законом. Ця норма регулює відповідальність за порушення суб'єктивних прав, які становлять зміст зобов'язальних правовідносин, але вина є необхідною умовою будь-якого виду цивільно-правової відповідальності, зокрема, відповідальності за порушення абсолютних речових та особистих немайнових прав [28, с. 318].

Частина 1 ст. 614 ЦК України [4] визначає, що особа є невинуватою, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання, вина трактується цивільним законодавством як невжиття особою всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання [43, с. 231].

У кримінальному праві діє презумпція невинності, а у цивільному праві – презумпція винності боржника [24, с. 245].

Так, ЦК України [4] закріплює презумпцію вини особи, яка вчинила правопорушення. Це означає, що вона вважається винною у завданні шкоди, невиконанні зобов'язання або іншому правопорушенні, оскільки не буде доведено іншого (ст. 614 та ч. 2 ст. 1166 ЦК України [4]).

Вина у цивільному праві існує у формі умислу або необережності. Такий поділ продиктований необхідністю диференціації різноманітних інтелектуально-вольових моделей поведінки суб'єктів цивільного права, яким за різних обставин законодавець або сторони договору можуть надавати відмінне правове значення – визнаючи їх достатніми (необхідними) для констатації наявності суб'єктивної умови відповідальності [86, с. 87]. Інакше кажучи, це залежить від того, чи бажав правопорушник настання протиправних наслідків.

Умисел – форма вини, що включає елемент усвідомлення та наміру. Діяння особи вважаються такими, що вчинені з умислом, якщо вона усвідомлювала протиправність своєї поведінки та бажала або свідомо допускала настання шкоди (збитків). Цивільне право не знає поділу умислу на прямий та непрямий, оскільки

відсутня практична необхідність такого поділу. Форма умислу не впливає ані на факт притягнення особи до відповідальності, ані на розмір відшкодування.

Вина у формі необережності має місце за відсутності у особи наміру вчинити протиправне діяння та завдати шкоди або сприяти завданню шкоди. У деліктному праві зустрічається поділ необережності на просту (легку) та грубу, а отже, є і практична необхідність визначення цих форм вини.

Так, необережність є грубою, якщо особа передбачала можливість настання шкідливих наслідків свого діяння, але легковажно розраховувала на їх відвернення. Необережність вважається простою, якщо особа не передбачала можливість настання шкідливих наслідків свого діяння, хоча могла та повинна була їх передбачити.

Скажемо, особа залишила корову пастися біля залізничного переїзду, не потурбувавшись прив'язати її [74, с. 96].

За загальним правилом, форми вини у цивільному праві не мають істотного значення і не впливають на розмір відповідальності, і тому на практиці питання форми вини здебільшого не розглядається. Іноді юридично значущою стає форма вини правопорушника, а у певних випадках і потерпілої особи, зокрема, для обчислення розміру шкоди, звільнення від цивільної відповідальності, чи набуває іншого юридичного значення. Так, відповідальність за правопорушення, вчинене умисно, не може бути скасована або обмежена домовленістю сторін порівняно з установленою у законі (ч. 3 ст. 614 ЦК України [4]); не підлягає відшкодуванню шкода, завдана потерпілому внаслідок його умислу (ч. 1 ст. 1193 ЦК України [4]); умисел потерпілого є підставою звільнення особи, яка здійснює діяльність, що є джерелом підвищеної небезпеки, від відповідальності за шкоду, завдану цим джерелом (ч. 5 ст. 1187 ЦК України [4]). Слід додати, що в зобов'язаннях по відшкодуванню шкоди враховується і груба необережність потерпілого, якщо вона сприяла виникненню або збільшенню шкоди. Зокрема, при грубій необережності потерпілого, залежно від ступеня його вини (а в разі вини й особи, яка завдала шкоди, – також залежно від ступеня й її вини) розмір відшкодування зменшується (ч. 2 ст. 1193 ЦК України [4]).

В окремих випадках, прямо встановлених у законі або договорі, цивільно-правова відповідальність може настати і за відсутності вини. Відповідальність, яка не залежить від вини правопорушника, називають підвищеною, маючи на увазі не збільшення розміру, а її більшу суворість порівняно з відповідальністю, що настає за типових умов відповідальності. Підвищена відповідальність встановлена, зокрема, для боржника, який прострочив виконання зобов'язання, якщо після прострочення випадково настала неможливість виконання (ч. 2 ст. 612 ЦК України [4]). Підвищену договірну відповідальність несе професійний зберігач за втрату, нестачу або пошкодження речі (ч. 2 ст. 950 ЦК України [4]), виконавець, який порушив договір про надання послуг за плату при здійсненні ним підприємницької діяльності (ст. 906 ЦК України [4]). Відповідальність незалежно від вини встановлено у разі завдання шкоди джерелом підвищеної небезпеки (ст. 1187 ЦК України [4]), за шкоду, завдану органами державної влади, місцевого самоврядування, їх посадовими, службовими особами при здійсненні їх діяльності (статті 1173-1176 ЦК України [4]). Зазначені та інші випадки відповідальності без вини є лише винятком із загального принципу відповідальності за вину в цивільному праві.

Розширення меж цивільно-правової відповідальності обумовлюється різними чинниками, зокрема, підвищеною небезпекою певних видів діяльності, різним професійним рівнем учасників цивільних правовідносин, характером відносин тощо. Наявність відповідальності без вини також обґрунтовується специфікою цивільно-правових санкцій, що, як правило, мають майновий характер і реалізують компенсаторно-відновлювальну функцію. Вважається, що підвищена цивільно-правова відповідальність ґрунтується на началах ризику та відповідає принципу справедливості.

У ст. 617 ЦК України [4] передбачено, що особа, яка порушила зобов'язання, звільняється від відповідальності, якщо вона доведе, що це порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили. Але не вважається випадком, зокрема, недодержання своїх обов'язків контрагентом боржника, відсутність на ринку необхідних товарів, відсутність у нього коштів. Ця норма

має за мету спонукати сторони, особливо підприємців, до обачливості у підприємницькій діяльності. У цій діяльності підприємцям доводиться нерідко приймати рішення в умовах невизначеності та ризику. Щоб зменшити несприятливий вплив на підприємництво факторів порушення зобов'язань контрагентами, можуть бути використані різні заходи: проведення моніторингу (спостереження та оцінка процесів підприємництва); співробітництво з консультативними фірмами в галузі аудиту, менеджменту, інформації, права; вибір надійних партнерів; співробітництво з конкурентами на ринку товарів тощо. Певну роль у цій сфері може відіграти і страхування підприємницьких ризиків (наприклад страхування від неповернення кредитів банкові).

2.2. Підстави зниження розміру цивільно-правової відповідальності

Цивільно-правова відповідальність заснована на принципі повноти відшкодування заподіяної шкоди або збитків. Це означає, що особа, яка заподіяла шкоду або збитки, за загальним правилом має відшкодувати їх у повному обсязі, включаючи як реальний збиток, так і неодержані доходи (п. 2 ст. 393, абз. 1 п. 1 ст. 1064 ЦК України [4]), а у встановлених законом випадках - і моральну шкоду. Даний принцип впливає з товарно-грошової природи відносин, регульованих цивільним правом, і зумовлюється верховенством компенсаторно-відновлювальної функції цивільно-правової відповідальності.

Разом з тим майновий оборот диктує і об'єктивні межі розміру цивільно-правової відповідальності: вона не повинна перевищувати суму збитків або розміру заподіяної шкоди, бо навіть повна компенсація потерпілому передбачає його збагачення внаслідок правопорушення. Ця обставина особливо важливо для сфери договірної відповідальності, де правопорушення нерідко тягнуть за собою стягнення з порушника не тільки збитків, але і заздалегідь передбаченої законом або договором неустойки. При цьому її розмір може визначатися не тільки законом, а й угодою сторін, в тому числі перевищувати встановлений законом розмір [86, с. 401].

Розмір відшкодування цивільно-правової відповідальності встановлюється законом або домовленістю сторін, а у разі наявності спору між сторонами — судом, господарським чи третейським судом. Розмір відшкодування майнової шкоди визначається, як правило, у грошовому виразі, однак відповідно до ст. 22 ЦК України [4] за вимогою особи, якій завдано шкоди, та відповідно до обставин справи майнову шкоду може бути відшкодовано і в інший спосіб, зокрема, шкоду, завдану майну, може бути відшкодовано в натурі (передання речі того самого роду та тієї самої якості, пошкодження пошкодженої речі тощо).

Моральна шкода відшкодовується грошми, іншим майном або в інший спосіб. Розмір грошового відшкодування моральної шкоди визначає суд залежно від характеру правопорушення, глибини фізичних та душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення його можливості їх реалізації, ступеня вини особи, яка завдала моральної шкоди, якщо вина є підставою для відшкодування, а також з урахуванням інших обставин, які мають істотне значення [83, с. 42]. При визначенні розміру відшкодування враховують вимоги розумності та справедливості (ст. 23 ЦК України [4]). Моральна шкода відшкодовується одноразово, якщо інше не встановлено договором або законом [85, с. 110].

Обсяг відповідальності, як уже зазначалося, залежить від завданих кредитором збитків. Розмір цих збитків, а отже і розмір відшкодування, яке належить стягнути з винної особи, повинен обґрунтувати й довести кредитор (потерпілий). Збитки визначаються з урахуванням ринкових цін, що існували на день добровільного задоволення боржником вимоги кредитора, у місці, де зобов'язання має бути виконане, а якщо вимога не була задоволена добровільно, — у день пред'явлення позову, якщо інше не встановлено договором або законом. Суд може задовольнити вимогу про відшкодування збитків, беручи до уваги ринкові ціни, що існували на день ухвалення рішення.

Досить складним є обчислення неодержаних доходів (упущеної вигоди), оскільки це збитки, які реально не мали місця; вони тільки ймовірні. Фактично, це лише припущення кредитора про доходи, які б він міг отримати у разі належного

виконання зобов'язання. Тому згідно із законом при визначенні неодержаних доходів враховуються заходи, вжиті кредитором для їх одержання. Наприклад, придбання певного обладнання для переробки продукції, яку повинен поставити боржник, оренда приміщень для зберігання (чи переробки) продукції і та ін. [72].

В окремих випадках закон може обмежити право на повне відшкодування збитків (п. 1 ст. 400 ЦК України [4]). Йдеться або про обмеження відшкодування збитків розмірами реального збитку і виключення з них упущеної вигоди (наприклад, в договорах енергопостачання відповідно до п. 1 ст. 547 ЦК України [4]), або про можливість стягнення заздалегідь встановлених сум, головним чином у вигляді штрафів (виняткових неустойок) (наприклад, в договорах перевезення вантажів і пасажирів у відповідності зі ст. ст. 793 - 795 ЦК України [4]). Обмеження відповідальності договором використовуються головним чином у підприємницьких відносинах і не допускаються для договорів підприємців з громадянами-споживачами (п. 2 ст. 400 ЦК України [4]).

Законом або договором допускається встановлення обов'язку заподіювача шкоди (у позадоговірних відносинах) виплатити потерпілому компенсацію понад встановленого законом відшкодування шкоди (абз. 3 п. 1 ст. 1064 ЦК України [4]). Таке можливе підвищення розміру відповідальності в деліктних відносинах викликано тим, що розмір відшкодування шкоди в багатьох випадках, наприклад при заподіянні шкоди здоров'ю громадянина, в дійсності майже ніколи не покриває всіх реально понесених потерпілим збитків. Розмір встановленої законом внедоговірної (деліктної) відповідальності зменшенню в принципі не підлягає [61].

Чинником, який впливає на розмір відшкодування, є також вина кредитора. Зокрема, ст. 616 ЦК України [4] встановлює правові наслідки порушення зобов'язання з вини кредитора. Відповідно до якої, якщо порушення зобов'язання сталося з вини кредитора, суд відповідно зменшує розмір збитків та неустойки, які стягуються з боржника. В даному випадку ЦК України [4] говорить саме про зменшення розміру відповідальності, а не про повне звільнення боржника. Дане положення викладене в імперативній формі, зобов'язуючи суд зменшити розмір

стягнень. ЦК України [4] не визначає відсоток зменшення розміру стягнень, віддаючи це на розсуд суду. При цьому в даному випадку суд має брати до уваги ступінь вини кредитора у порушенні зобов'язання, дії, вчинені боржником для належного виконання зобов'язання та інші істотні обставини. Якщо кредитор винно (умисно або з необережності) сприяв збільшенню розміру збитків, завданих порушенням зобов'язання, або не вжив заходів щодо їх зменшення, суд вправі зменшити розмір збитків та неустойки, які стягуються з боржника.

Суд має право зменшити розмір збитків та неустойки, які стягуються з боржника, якщо кредитор умисно або з необережності сприяв збільшенню розміру збитків, завданих порушенням зобов'язання, або не вжив заходів щодо їх зменшення. В даному випадку застосовується словосполучення «має право»ка, тобто в даному випадку зменшення розміру стягнень є не обов'язком, а правом суду, реалізація якого може мати місце за клопотанням боржника. Форма вини кредитора може бути будь-якою: умислом або необережністю (грубою чи простою). В деяких випадках ЦК України [4] передбачає тільки умисел або грубу необережність кредитора як підставу для зменшення розміру стягнень з боржника (наприклад, ч. 2 ст. 1193 ЦК України [4]). Форма вини кредитора може бути в тому числі критерієм для визначення відсотка зменшення стягнення.

Законом або договором можуть передбачатися випадки, коли можливе зменшення або збільшення розміру відшкодування. Так, розмір відшкодування може бути зменшеним (наприклад, у разі завдання шкоди фізичною особою, залежно від її матеріального становища, крім випадків, коли шкоду завдано вчиненням злочину) (ч. 4 ст. 1193 ЦК України [4]); розмір відшкодування може бути збільшеним (наприклад, при завданні шкоди каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я) (ст.ст. 1203, 1208 ЦК України [4]).

Тут слід зазначити, що оскільки стягнення збитків, які виникли внаслідок порушення договору, є загальною формою відповідальності, то навіть якщо сторони в договорі не передбачили таку міру відповідальності, застосування її є можливим і обґрунтованим [94, с. 56].

Відповідно до ст.1193 ЦК України [4] передбачено можливість урахування вини потерпілого і матеріального становища фізичної особи, яка завдала шкоди. Так, якщо груба необережність потерпілого сприяла виникненню або збільшенню шкоди, то залежно від ступеня вини потерпілого (а в разі вини особи, яка завдала шкоди, – також залежно від ступеня її вини) розмір відшкодування зменшується, якщо інше не встановлено законом.

Альтернативна і виняткова неустойки є випадками обмеження розміру відповідальності (коли в першому випадку потерпілий вибирає, чи стягувати йому тільки неустойку чи тільки збитки; в другому випадку особа сплачує тільки штраф і не відшкодує збитки).

Законом допускається встановлення обов'язку причинителя шкоди в позадоговірних відносинах виплатити потерпілому компенсацію понад установлений законом відшкодування шкоди. Зменшенню розмір позадоговірної відповідальності, як правило, не підлягає [97, с. 84].

2.3. Підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності

Існують ситуації, за яких законодавець не вважає доречним настання цивільно-правової відповідальності, хоча формальні обставини для її виникнення присутні. В даному випадку мова йде про звільнення від відповідальності внаслідок неможливості виконання зобов'язання. Причому неможливість виконання у такому випадку виникає не з вини боржника [37, с. 365].

Законодавством передбачені підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності. Це означає, що відповідальність не є абсолютною і поширюється до певних меж. Такі межі і є обставинами, пристуність яких зумовлює звільнення особи від обов'язку нести несприятливі майнові наслідки.

Під підставами звільнення від цивільно-правової відповідальності слід розуміти обставини, з якими закон або договір пов'язують звільнення особи від застосування до неї санкцій за правопорушення.

Як правило, звільнення від цивільно-правової відповідальності зумовлюють юридичні факти і правові характеристики, які, попри порушення прав кредитора,

засвідчують відсутність принаймні однієї з нормативних, правосуб'єктних, юридико-фактичних, процесуальних підстав, об'єктивних або суб'єктивної умови відповідальності боржника. При цьому правового значення набуває або спеціальна, відмінна від загального порядку застосування конкретної санкції, юридична кваліфікація поведінки безпосереднього правопорушника і зобов'язаної особи (а подеколи і кредитора), наслідків їхніх дій чи бездіяльності або наявність спеціально визначених законодавцем юридичних фактів[77, с. 65].

Тобто, цивільно-правова відповідальність настає за наявності підстав (умов), передбачених чинним законодавством. За відсутності вини немає й відповідальності, якщо тільки законом чи договором не передбачено відповідальності і без вини [37, с. 365].

У цивільному праві встановлено принцип презумпції вини боржника (заподіювача шкоди): він вважається винним, поки не доведе що неналежне виконання зобов'язання (шкода) виникло не з його вини. Тобто, вина припускається, обов'язок доведення протилежного покладається на самого заподіювача шкоди [39, с. 502]. Саме боржник має подавати відповідні докази в разі виникнення спору.

Стаття 617 ЦК України [4] передбачає, що особа, яка порушила зобов'язання, звільняється від відповідальності за порушення зобов'язання, якщо вона доведе, що це порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили. Варто зазначити, що дана стаття застосовується не лише до випадків порушення договірних зобов'язань, а й у разі невиконання чи неналежного виконання не договірних зобов'язань[63, с. 207].

Підставами звільнення від відповідальності за порушення зобов'язання є:

1) випадок (або казус) – це обставина чи її наслідки, яких могло б не бути, але які не були відвернуті відповідальною особою тільки через те, що їх неможливо було передбачити і запобігти через раптовість їх настання. Тобто це випадкова подія, яка є причиною несприятливих майнових наслідків – шкоди, а шкода є наслідком певної події. Цю обставину хоча і можна відвернути, але її неможливо передбачити. До прикладу можна взяти ситуацію, у якій ательє

своєчасно не виконало замовлення наречених, через те, що вночі зловмисники проламали дах ательє і викрали матеріал, з якого треба було шити весільні сукні [74, с. 97].

Шкода визначється випадковою, за умови, що особа вжила всіх, залежних від неї заходів, спрямованих на запобігання заподіяння шкоди контрагенту. Особа, з вини якої порушилось зобов'язання, повинна довести факт, що вчинила всі необхідні дії для належного виконання.

Особливе значення випадку виражається в тому, що, попри наявність протиправної поведінки особи, шкоди та причинного зв'язку між ними, він стає підставою для звільнення від цивільно-правової відповідальності [28, с. 320].

Випадок слід розуміти як антипод вини, використовуючи дихотомію: винність-випадковість. У зв'язку з цим може бути зроблений висновок, що йдеться не про звільнення від відповідальності, а про її ненастання у зв'язку з відсутністю складу правопорушення і, зокрема, такого його елементу, як вина [91, с. 248]. Це пояснюється також тим, що відсутність вини свідчить про випадковість порушення суб'єктивного цивільного права.

Протилежність поняття вини і випадку, виражена в давньому юридичному правилі – шкода може бути завдана або виною, або випадком (*damnum aut culpa aut casu accidit*) і була загальновизнаною [93, с. 95].

Отже, випадок (казус) має місце тоді, коли психічний стан особи, яка порушила зобов'язання, характеризується відсутністю її вини [37, с. 365].

Не є випадком:

- недодержання своїх обов'язків контрагентами боржника;
- відсутність на ринку товарів, потрібних для виконання зобов'язання;
- відсутність у боржника необхідних коштів.

2) непереборна сила є дуже давнім юридичним поняттям, відомим ще у римському праві [93, с. 95]. Вона виступає об'єктивним явищем, тобто надзвичайною та невідворотною подією, яка не залежить від волі, свідомості та бажання людини. Вона позбавляє можливості за даних обставин запобігти негативним наслідкам її прояву.

Непереборна сила є досить відносною категорією, адже одне й те ж явище в залежності від ситуації в одному випадку може визнаватися непереборною силою, а в іншому – ні. Самек тому є невизначеним перелік явищ, яких можна було б віднести до цієї правової категорії.

Для того щоб з'ясувати чи є певна подія непереборною силою, слід керуватися такими критеріями, як надзвичайність та невідтворюваність заданих умов. Надзвичайним визнається явище, яке перевищує все ординарне, типове і звичайне, що може виявлятися в різних аспектах. Зазвичай, такі явища мають велику потужність та руйнівну силу, а їх виникнення є несподіваною чи рідкою подією. Надзвичайність означає, що непереборна сила – це не рядова, звичайна обставина, яка хоча і може спричинити певні труднощі для сторін, але не виходить за рамки буденності (таяння снігу в горах, щорічні сезонні мусонні дощі тощо), а екстраординарна подія, яка не є звичайною. І саме надзвичайний характер події не дає можливості особі запобігти, а також відвернути настання негативних наслідків, навіть у ситуації, коли про її виникнення відомо заздалегідь.

Необхідно зазначити, що така ознака непереборної сили, як невідворотність, обумовлена не тим, що її не можна було передбачити, а тим, що її об'єктивно не можна було запобігти. Сьогодні дана ознака закріплена в ЦК України [4], зокрема у пп. 1 п. 1 ст. 263 зазначено, що перебіг позовної давності зупиняється, якщо пред'явленню позову перешкоджала надзвичайна або невідворотна за даних умов подія – непереборна сила [93, с. 96].

Запобігти її прояву не здатна не тільки конкретна особа з урахуванням її фізичних, економічних, технічних та інших можливостей, а й за даних умов будь-яка інша особа, враховуючи сучасні технології. Сьогодні наука та техніка стрімко розвиваються, що супроводжується збільшенням можливостей передбачення, а також здійснення опору таким подіям, зокрема стихійним явищам. Тому те, що на даний момент було надзвичайним і невідворотним, найближчим часом може стати звичайною справою.

Як вірно зазначає В.А. Ойгензіхт, під передбаченням розуміється психічна оцінка суб'єктом не своїх протиправних дій і їх наслідків, яка могла бути визнана його виною, а його психічне ставлення до явищ навколишнього об'єктивного світу [71, с. 163]. Якщо передбачення суб'єкта конкретне, тим більше якщо зловмисник використовує стихійні обставини у своїх цілях (наприклад, руйнівну силу блискавки), то не можна говорити про дію непереборної сили, адже в таких випадках немає ні надзвичайності, ні невідворотності.

Деякі сумніви з цього приводу висловлює П. Г. Семенов, який вважає, що завдання шкоди при дії непереборної сили може супроводжуватись в безпосереднього заподіювача таким само психічним ставленням до результатів своєї поведінки, як і при вині, при цьому делінквент, за загальним правилом, усвідомлює те, що його вимушена непереборною силою поведінка завдає суспільству певний збиток [93, с. 94].

Однак невідворотність не означає абсолютну неможливість відвернути негативні наслідки ніякими людськими силами. Хоча непереборній силі притаманна об'єктивна невідворотність, проте це не виключає обов'язку чинити опір впливу непереборної сили будь-якими засобами. Наприклад, наявність відомостей у капітана корабля, що перебуває у морі, про шторм, все одно тягне неможливість запобігти загибелі або пошкодженню вантажу внаслідок дії цього шторму [28, с. 320].

Під поняття непереборної сили підпадають як руйнівні сили природи (землетрус, повідь), так і деякі суспільні явища (військові дії, масові заворушення, страйки тощо) [44, с. 139].

Непереборна сила може впливати на діяльність осіб по-різному, а саме:

- перешкода у вчиненні особою певних дій, що призвела до порушення зобов'язання;
- спонукання до певних дій, внаслідок яких була завдана шкода.

Слід зазначити, що попри єдність поняття непереборної сили в цивільному праві, значення цього явища у сфері відповідальності за завдання шкоди має деяку специфіку. По-перше, непереборна сила має значення універсальної

обставини, що звільняє від відповідальності за завдання шкоди. Однак у ст.1166 ЦК України [4] непереборна сила згадується в такому сенсі, що шкода, завдана каліцтвом, іншим ушкодженням здоров'я або смертю фізичної особи, навіть унаслідок непереборної сили може бути відшкодована у випадках, установлених законом. По-друге, слід зазначити різну роль непереборної сили в причинно-наслідковому механізмі. У договірних відносинах непереборна сила, як правило, виступає як обставина, що перешкоджає виконанню договору, при цьому існує лише ймовірність виникнення внаслідок цього збитків у кредитора. При завданні не договірної шкоди непереборна сила сприяє завданню цієї шкоди [93, с. 95].

Категорія «непереборна сила» є межею «підвищеної» цивільно-правової відповідальності у випадках відповідальності особи незалежно від її вини. Зокрема, саме дія непереборної сили звільняє від відповідальності "професійного зберігача" за втрату, нестачу або пошкодження переданого на зберігання майна (ч. 2 ст. 950 ЦК України [4]) та володільця джерела підвищеної небезпеки за шкоду, заподіяну цим джерелом (ст. 1187 ЦК України [4]).

Поняття «форс-мажор» ЦК України [4] унікає, визначаючи у ст. 617, підстави звільнення від відповідальності. У ст. 218 ГК України [2] зазначено тільки, що непереборною силою є надзвичайні і невідворотні обставини за даних умов здійснення господарської діяльності. Однак, ч.2 ст.141 ЗУ «Про торгово-промислові палати в Україні» [11] форс-мажорними обставинами (обставинами непереборної сили) визначаються надзвичайні та невідворотні обставини, що об'єктивно унеможливають виконання зобов'язань, передбачених умовами договору (контракту, угоди тощо), обов'язків згідно із законодавчими та іншими нормативними актами, а саме: загроза війни, збройний конфлікт або серйозна погроза такого конфлікту, включаючи але не обмежуючись ворожими атаками, блокадами, військовим ембарго, дії іноземного ворога, загальна військова мобілізація, військові дії, оголошена та неоголошена війна, дії суспільного ворога, збурення, акти тероризму, диверсії, піратства, безлади, вторгнення, блокада, революція, заколот, повстання, масові заворушення, введення комендантської години, експропріація, примусове вилучення, захоплення підприємств, реквізиція,

громадська демонстрація, блокада, страйк, аварія, протиправні дії третіх осіб, пожежа, вибух, тривалі перерви в роботі транспорту, регламентовані умовами відповідних рішень та актами державних органів влади, закриття морських проток, ембарго, заборона (обмеження) експорту/імпорту тощо, а також викликані винятковими погодними умовами і стихійним лихом, а саме: епідемія, сильний шторм, циклон, ураган, торнадо, буревій, повінь, нагромадження снігу, ожеледь, град, заморозки, замерзання моря, проток, портів, перевалів, землетрус, блискавка, пожежа, посуха, просідання і зсув ґрунту, інші стихійні лиха тощо.

При цьому, особливого ризикового наповнення набуває зміна обставин під час виконання договору, що може привести до дисбалансу зобов'язань сторін договору. Може існувати безліч обставин, які знаходяться поза їх волею: страйк, війна, зміна правових норм (законодавства) тощо. Дана обставина має особливе значення для довгострокових договорів, коли сторони не завжди можуть передбачити такі обставини і встановити в договорі правові способи їх усунення[62, с.137].

Діючим законодавством України визначено поняття форс-мажору

Таким чином, діючим законодавством України визначено поняття форс-мажору, причому, це поняття ототожнюється з поняттям «обставини непереборної сили», яке вживається у ЦК [4] та ГК України [2].

Форс-мажорними визнаються обставини (дії чи події), що спричиняють неможливість виконання договірних зобов'язань в обумовлений сторонами строк.

Категорія "форс-мажор" традиційно в законодавстві визнавалася підставою звільнення від відповідальності у зовнішньоекономічній діяльності. У Положенні про форму зовнішньоекономічних договорів (контрактів) зазначено, що форс-мажор є обставиною, яка звільняє сторони договору від відповідальності у випадках невиконання ними взятих на себе зобов'язань або прострочення виконання договору [28, с. 321].

При цьому сторони звільняються від виконання зобов'язання на строк дії цих обставин, або можуть відмовитися від виконання договору (контракту) частково або в цілому без додаткової фінансової відповідальності. Строк дії форс-

мажорних обставин підтверджуються торгово-промисловою палатою відповідної країни.

Залежно від часу існування форс-мажорні обставини поділяються на:

- тривалі – діють тривалий час, що перевищує зазначений у договорі строк, або коли виконання договору втрачає економічну доцільність, домовленістю сторін такі обставини визнаються перешкодою, яка призводить до звільнення сторін від виконання договору. До таких належать, як правило, заборона експорту певної сировини (продукції), війна, валютні обмеження тощо.

- короткострокові форс-мажорні обставини, що зумовлюють тимчасову неможливість виконання зобов'язань. У цих випадках вони виступають як підстави відстрочки виконання, здебільшого, це стихійні лиха.

У будь-якому випадку ці обставини розглядаються як юридичні факти, які спричиняють неможливість виконання договірних зобов'язань. При цьому неможливість виконання цивільних обов'язків може бути фізичною, економічною, юридичною або іншою.

Отже, для визнання обставин форс-мажором необхідна наявність певних умов:

- виникнення таких умов після укладення договору;
- неможливість виконання зобов'язання у період їх існування;
- закріплення цих обставин у договорі як таких, що звільняють від відповідальності.

Важливе практичне значення має порядок викладу відповідних обставин, які сторонами договору визнаються підставами звільнення від відповідальності[64, с. 86]. Сторони у договорі повинні узгоджувати форс-мажорні обставини шляхом прямого зазначення їх переліку. При цьому цей перелік вважається вичерпним і не підлягає розширювальному тлумаченню

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

ЮРИДИЧНИХ ОСІБ

3.1. Договірна відповідальність як вид цивільно-правової відповідальності юридичних осіб

Як вже зазначалося в попередньому розділі, договірною відповідальністю у цивільному праві є відповідальність за порушення між сторонами договірних зобов'язань, у вигляді санкції. Відповідальність за порушення договірних зобов'язань становить додатковий до основного, вже існуючого, юридичного обов'язку. При цьому, боржник повинен виконати обидва зобов'язання.

Виходячи з положень ЦК України [4] суб'єктами цивільних правовідносин і відповідно носіями майнових та особистих немайнових прав та обов'язків можуть бути не лише індивіди – фізичні особи, а й різні колективні утворення: підприємства та організації, господарські товариства, виробничі та споживчі кооперативи та ін. [37, с. 366]. Тобто, право на захист може бути реалізоване не

тільки самими особами, право яких є порушеним, невизнаним чи оспореним, але й органами державної влади та посадовими особами, які наділені відповідною компетенцією, зокрема, у разі захисту житлових прав органами прокуратури, які виявили порушення цих прав [100, с. 66].

Юридична особа як правова категорія є сформованим та сприйнятим законодавством явищем. Так, ст. 80 ЦК України [4] визначає це поняття як організацію, створену та зареєстровану у встановленому законом порядку, яка наділяється цивільною правоздатністю і дієздатністю та можливістю бути позивачем та відповідачем у суді.

У свою чергу цивільні право- та дієздатність складають правосуб'єктність юридичної особи, що й виокремлює юридичну особу як суб'єкт цивільних відносин. Цивільна правоздатність – це її здатність мати цивільні права і обов'язки, яка виникає з моменту створення юридичної особи і припиняється з дня внесення до Єдиного державного реєстру юридичних осіб запису про припинення її діяльності [26, с. 51-52]. Відповідно до ЦК України [4] юридична особа здатна мати такі ж цивільні права та обов'язки, як фізична особа, крім тих, що за своєю природою можуть належати лише людині. Таким чином, діє принцип універсальної правоздатності, що є відображенням сучасної тенденції розвитку концепції цивільного права України як права приватного [65, с. 47].

Проте, універсальна правоздатність не може бути застосована до юридичних осіб публічного права, які наділяються імперативними повноваженнями. Відтак, щодо них слід закріпити спеціальну правоздатність, обсяг якої визначається актом про заснування такої юридичної особи [26,].

При цьому юридичним фактом, що слугуватиме підставою для реального набуття цивільного обов'язку з відшкодування завданої кредиторів шкоди, слугуватиме факт вчинення цивільного правопорушення — тобто порушення чужого суб'єктивного права. Виходячи з цього правоздатність юридичної особи, серед іншого, має характеризуватися певною визначеністю можливостей щодо набуття і здійснення обов'язків боржника у зобов'язанні з відшкодування завданої третім особам договірної чи позадоговірної шкоди. Отож можна стверджувати як

правоздатність «відкриває шлях до володіння тим чи іншим благом, здійснення відповідних дій, висування домагань» [40, с.125], так вона ж визначає й можливість набуття юридичною особою того майнового компенсаційного обов'язку, що характеризує її правове становище як суб'єкта цивільної відповідальності.

Частиною. 1 ст. 90 ЦК України [4] передбачено здатність юридичної особи мати такі самі права і обов'язки, як і фізична особа, її дієздатність за аналогією закону (ч. 1 ст. 8 ЦК України [4]) змушена розглядатися як здатність своїми діями набувати для себе цивільних прав і самостійно їх здійснювати, а також здатність своїми діями створювати для себе цивільні обов'язки, самостійно їх виконувати та нести відповідальність в разі їх невиконання.

Можна стверджувати також, що подібно до дієздатності фізичних осіб дієздатність юридичних має означати:

- 1) здатність організації власними діями набувати собі цивільних прав та створювати цивільні обов'язки (правонабувальна здатність);
- 2) здатність самостійно здійснювати належні їй цивільні права та виконувати свої обов'язки;
- 3) здатність своїми діями розпоряджатися належними їй правами (праворозпорядча здатність);
- 4) здатність нести самостійну відповідальність за свою протиправну поведінку (деліктоздатність) [38,с. 138-139].

Включення до змісту дієздатності юридичної особи також і її деліктоздатності не враховує певну осібність функціонального призначення цього правового засобу, через що його зміст не може бути повністю охоплений змістом дієздатності юридичної особи. Тому, що деліктоздатність юридичної особи неможливо розглядати окремо від майнового забезпечення фактичної спроможності організованого учасника цивільних відносин відповідати за порушення ним своїх цивільно-правових зобов'язань, тоді як дієздатність як така проявляє себе загалом у здатності до вчинення дій, що спричиняють певні правові наслідки.

Правильне розуміння інституту юридичної особи лежить через визначення її правової сутності. Сутністю є категорія онтології на позначення внутрішнього, сукупності істотних властивостей предмета, без яких він не може існувати [90, с. 109]. У контексті поняття юридичної особи її сутність виражатиметься в юридично значимих ознаках цього учасника відносин, які є імперативними вимогами до організації, що дозволяє останній стати суб'єктом цивільних правовідносин [53, с. 43].

Такими імперативними вимогами є:

1) кількість осіб (наприклад, відповідно до ч.2 ст. 21 ЗУ «Про цінні папери та фондовий ринок» [13] фондова біржа утворюється не менше ніж двадцятьма засновниками - торговцями цінними паперами);

2) розмір статутного фонду (наприклад, відповідно до ч.1 ст. 31 ЗУ «Про банки та банківську діяльність» [7] мінімальний розмір статутного капіталу на момент державної реєстрації юридичної особи, яка має намір здійснювати банківську діяльність, не може бути меншим 500 мільйонів гривень).

Як відомо, юридична особа характеризується певними ознаками, які ґрунтуються та сформовані на підставі положень законів, судових рішень та доктринальних досліджень науковців. Ознаками юридичної особи є певні об'єктивні властивості, що визначають її як суб'єкта цивільного права. Вони проявляються у правовідносинах з її участю та притаманні усім видам юридичних осіб [79, с. 98].

Характерними ознаками юридичної особи є такі:

1) організаційна єдність, тобто юридична особа має свою власну ієрархічну побудову, окремі складові якої взаємодіють одне з одним, доповнюють одне одного, утворюючи єдине ціле, щоб досягти єдиної мети. Окрім цього, згідно законодавства можна визначати й певне коло осіб, котрі не входять до організаційної єдності юридичної особи, але яким цей учасник цивільних відносин доручає діяти в певний спосіб у межах і з метою реалізації своєї правоздатності, й за дії яких він також відповідає як за свої власні. Це стосується, наприклад, підрядників (ч. 2 ст. 1172 ЦК України [4]) та осіб, на яких юридична

особа поклала обов'язок надати виконання своїм кредиторам. Але цивільно-правова відповідальність правосуб'єктної організації за дії її підрядника має наставати тільки тоді, коли останній діяв у межах вказівок юридичної особи — замовника, оскільки у ч. 2 ст. 1172 ЦК України [4] прямо вказується на відшкодування шкоди, заподіяної підрядником, якщо він діяв за завданням замовника — тобто, слід розуміти, в межах його вказівок. Виходячи з цього в протиправних діях підрядника безпосередньо виявлятиме себе порочна воля відповідної юридичної особи.

Створюючи юридичну особу, засновники наділяють її власними властивостями, зокрема інтересом. Саме тому юридичні особи є «майданчиком» для реалізації прав осіб або формують свої інтереси як інтерес власне юридичної особи [36]. Інтерес при цьому є потребою юридичної особи, що обумовлюється метою її створення, він є більш ідентифікованим (визначеним), ніж мета, а також динамічним явищем. Так, мета юридичної особи відображається в її установчих документах, натомість інтерес формується у тому числі внаслідок реалізації суб'єктивних (переважно корпоративних) прав учасників юридичної особи. Внаслідок цього, як слушно стверджує Ю. М. Жорнокуй, законодавством передбачені відповідні механізми уникнення конфлікту особистих інтересів фізичної особи (наприклад, посадової особи АТ) та інтересів самого товариства (АТ) [42, с. 49].

Учасники задовольняють власний інтерес через участь у товаристві. Це може бути як майновий (отримання доходів), так і немайновий інтерес (набуття певних переваг від членства або участі в непідприємницькому товаристві).

Установа ж діє в інтересах не учасників, а інших осіб — вигодонабувачів, дестинаторів [84, с. 31].

2) майнова відокремленість. Кожна юридична особа має майно, яке є матеріальною основою її діяльності. Це майно належить юридичній особі на праві власності або на праві повного господарського відання (державні підприємства) чи оперативного управління (державні установи, організації). Це майно виокремлене в суспільному майні, відмежоване від іншого: майна членів

трудового колективу цієї юридичної особи, її засновників, майна інших юридичних осіб, держави тощо [72, с. 503];

3) участь у цивільному обороті від власного імені. Юридична особа виступає в цивільних правовідносинах, укладає різноманітні угоди як окремий суб'єкт від свого імені, а не від імені своїх засновників чи органу, що її створив. Для цього вона наділена певними засобами індивідуалізації: найменування, юридична адреса, рахунок у банку [72, с. 503].

4) здатність нести майнову відповідальність. Юридична особа самостійно відповідає за своїми зобов'язаннями всім належним їй майном.

Учасники (засновники) юридичної особи не відповідають за зобов'язаннями юридичної особи, а юридична особа не відповідає за зобов'язаннями її учасників (засновників), крім випадків, встановлених установчими документами та законом. Проте юридична особа відшкодовує шкоду, завдану її працівником під час виконання ним своїх трудових (службових) обов'язків;

5) спроможність бути позивачем або відповідачем у суді. Юридична особа є самостійним учасником і всі свої права та обов'язки здійснює як право- і дієздатний суб'єкт, у тому числі захищає порушені права та інтереси і відповідає за виконання своїх зобов'язань, виступає стороною в судовому процесі як позивач або відповідач [72, с. 504].

Процесуальний статус юридичної особи як учасника цивільного, господарського або третейського судочинства визначається у відповідному нормативному акті (ЦПК України [5], ГПК України [3], ЗУ "Про третейські суди"[12]). [25, с. 511]

Залежно від порядку створення можуть бути:

1) юридичні особи приватного права – створюються на підставі установчих документів (статуту або засновницького договору, якщо інше не встановлено законом).

Юридичні особи приватного права створюються за ініціативою приватних осіб на договірних засадах саме з метою участі у різних цивільно-правових відносинах. Цивільним правом регулюється порядок створення і діяльності саме

юридичних осіб приватного права. Щодо регулювання цивільно-правових відносин за участю юридичних осіб публічного права (наприклад, коли у них виникає потреба укласти цивільно-правовий договір оренди, купівлі-продажу, про надання різних послуг тощо), то діє загальний принцип: публічні юридичні особи, вступаючи у цивільно-правові відносини, підпадають під режим цивільно-правового регулювання, як і будь-які інші приватні юридичні особи, незалежно від того, що створені вони розпорядчим способом на підставі рішення державних органів та органів місцевого самоврядування і в цілому функціонують для здійснення завдань публічного характеру. Таким чином, забезпечується єдність регулювання цивільно-правових відносин незалежно від того, хто є їх учасниками [37, с. 368].

2) юридичні особи публічного права — створюються на підставі розпорядчого акта Президента України, органу державної влади, органу.

Такий поділ ґрунтується на відомому у всьому світі ще з часів римського права поділу права на публічне і приватне і схвалюється дослідниками [40, с. 18]. Однак, деякі автори відзначають, що такий поділ застарів, не відповідає потребам часу, і що не слід розвивати право в напрямку до римського, адже це повернення назад. [76, с. 18].

Відповідно до ст. 83 ЦК України [4] юридичні особи можуть створюватися у формі товариств, установ та в інших формах, встановлених законом. Таким чином, перелік організаційно-правових форм юридичних осіб не є вичерпним.

Питання про організаційно-правову форму окремих юридичних осіб вирішується у різних нормативних актах.

Цивільні права та обов'язки юридичних осіб виникають з різних підстав, насамперед з договорів, інших правочинів та інших підстав, передбачених ст. 11 ЦК України [4]. Юридичні особи (крім державних та комунальних та деяких інших видів) вільні у виборі предмета договору, визначенні змісту зобов'язань, будь-яких інших умов господарських взаємовідносин, що не суперечать законодавству [37, с. 368].

Виступаючи від імені юридичної особи, орган виражає її волю, волю всього колективу, тому дії органу - це дії самої юридичної особи. Проте дії органів, які не пов'язані з цілями юридичної особи, не слід визнавати діями самої юридичної особи. Відповідальність за ці дії має нести особа (орган), що їх вчинила. Вчинення ж органами юридичної особи дій від імені юридичної особи, але з перевищенням своїх повноважень, тягне за собою відповідальність юридичної особи відповідно до чинного законодавства. Цивільні права та обов'язки юридичної особи можуть виникати і внаслідок дії її представників, належним чином уповноважених (наприклад, шляхом видачі довіреності). Але виробничо-господарська, соціально-культурна, управлінська та інша діяльність юридичної особи виявляється не лише в діях її органу і представників, а й у діях та рішеннях усього трудового колективу в цілому і кожного працівника зокрема. Тому в законі (ст. 1172 ЦК України [4]) закріплено правило про те, що юридична особа повинна відшкодувати шкоду, заподіяну з вини її працівників під час виконання ними своїх трудових (службових) обов'язків [37, с. 369].

З цих причин при розробці нового ЦК України [4], на відміну від ГК України [2], відмовилися від такої класифікації і натомість відновили традиційний поділ на юридичних осіб публічного права і юридичних осіб приватного права. Сутність даної класифікації виявляється в особливостях юридичних осіб публічного права, які утворюються самостійно, не враховуючи волю приватних осіб. Юридичними особами публічного права є установи соціальної чи культурної сфери, освітні заклади, міністерства та ін.

Майнові права та обов'язки юридичної особи можуть виникати з односторонніх правочинів (заповіту, оголошення конкурсу тощо), а також із неправомірних дій (заподіяння шкоди, придбання або збереження майна за рахунок коштів іншої особи без достатніх підстав тощо).

Перш за все, суб'єктом договірної відповідальності виступає конкретно визначена особа (боржник), що перебуває у відносних відносинах з потерпілим. ЦК України [4] встановлює для договірної відповідальності лише загальні правила - загального чи спеціального для окремих договірних зобов'язань

характеру. Такі правила мають диспозитивний характер, що надає сторонам право вільно, на свій розсуд, узгоджувати особливості відповідальності у договорі.

Практика свідчить, що майже кожний другий укладений договір порушується на стадії його виконання. Зустрічається й такий варіант, коли сторони самостійно домовляються та врегульовують свої відносини, зокрема, коли правопорушення є незначним. У тих випадках, коли сторони не можуть дійти згоди, законом дається можливість застосувати наслідки порушення зобов'язань. У ст. 611 ЦК України [4] перелічені наслідки порушення зобов'язання, тобто санкції за порушення зобов'язання. Всі ці заходи спрямовані або на забезпечення виконання зобов'язання, або на компенсацію майнових втрат, які несе потерпіла сторона. Це заходи на користь потерпілого, тому і застосовуються вони судом за ініціативою, за позовом потерпілої сторони [94, с. 57].

Отже, застосовуються незалежно від вини порушника зобов'язання. Перелік правових наслідків, які названі у ст. 611 ЦК України [4], є необмежним, оскільки у договорі або законі можуть бути передбачені й інші наслідки порушення зобов'язань. Законодавцем деякі особливості передбачені для такого порушення зобов'язання, як прострочення боржника. Наслідки прострочення боржника: поперше, він стає зобов'язаним відшкодувати збитки кредиторам, заподіяні простроченням; по-друге, якщо внаслідок прострочення боржника виконання втратило інтерес для кредитора, він може відмовитися від виконання зобов'язання і вимагати відшкодування збитків. При цьому боржник має право доводити, що фактично кредитор інтерес до виконання зобов'язання не втратив, оскільки, наприклад, вступив в аналогічні правовідносини з іншими особами. Крім того, згідно із законом кредитор не завжди може відмовитися від виконання зобов'язання. По-третє, він відповідає навіть якщо виконання зобов'язання стало неможливим з обставин від нього не залежних, але така неможливість настала після прострочення [94, с. 57].

Загальною формою відповідальності за невиконання або неналежне виконання зобов'язань є обов'язок боржника відшкодувати збитки, заподіяні

правопорушенням кредитору. Ця форма відповідальності застосовується у випадках невиконання будь-якого зобов'язання, внаслідок чого вона і розглядається як загальна категорія. Однак для притягнення боржника до цивільно-правової відповідальності у формі відшкодування збитків необхідно, щоб ці збитки виникли. Якщо ж вони відсутні, то застосовуються спеціальні форми відповідальності за невиконання або неналежне виконання зобов'язань, до яких належать стягнення неустойки (штрафу, пені), втрата завдатку і різні санкції, що застосовується в зобов'язаннях окремих видів [94, с. 58].

При визначенні умов цивільно-правової відповідальності товариств вирішального значення слід надавати виду діяльності, при провадженні якої було вчинено цивільне правопорушення, за яке відповідає юридична особа-боржник. Саме зважаючи на цей чинник, замість критерію мети одержання прибутку для виокремлення юридичних осіб, які мають підлягати специфічному режиму відповідальності, необхідно використовувати критерій здійснення господарської діяльності, тобто діяльності з виробництва і продажу товарів, виконання робіт та надання послуг тощо.

3.2. Особливості позадоговірної відповідальності як виду цивільно-правової відповідальності юридичних осіб

На думку О.О. Підпригори недоговірна відповідальність настає за порушення юридичного обов'язку та має абсолютний характер, входить в абсолютне правовідношення, змістом якого є необхідність утримуватись від порушення суб'єктивного права чи особистого блага [25, с. 512]. Тобто, позадоговірна відповідальність настає у разі заподіяння особою шкоди будь-якій іншій особі. Позадоговірна відповідальність настає у випадку, коли відповідна санкція застосовується до правопорушника, який не перебуває у договірних відносинах з потерпілим [80, с. 259].

Інакше кажучи, позадоговірною є відповідальність, що настає за вчинення протиправних дій однією особою щодо іншої за відсутності між ними договору або незалежно від наявних між ними договірних відносин. Позадоговірна

відповідальність зазвичай виражається у формі відшкодування збитків і настає у разі порушення обов'язку, встановленого законом або підзаконним актом. До прикладу можна взяти ст.1195 ЦК України [4], в якій зазначається, що фізична або юридична особа, яка завдала шкоди каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я фізичній особі, зобов'язана відшкодувати потерпілому заробіток (дохід), втрачений ним внаслідок втрати чи зменшення професійної або загальної працездатності, а також відшкодувати додаткові витрати, викликані необхідністю посиленого харчування, санаторно-курортного лікування, придбання ліків, протезування, стороннього догляду тощо. В даному випадку відповідальність є позадоговірною, хоч потерпілий з організацією чи громадянином може перебувати у трудових договірних відносинах.

Позадоговірній відповідальності притаманні також ознаки договірної відповідальності, а саме завжди присутній юридичний обов'язок примусового характеру, який викликає у правопорушника негативні майнові наслідки.

Особливостями позадоговірної відповідальності є:

- 1) за змістом є майновою, адже передбачає відшкодування шкоди в натурі або повне відшкодування заподіяних збитків;
- 2) регулюється імперативними нормами, тобто відсутня можливість зміни умов за згодою сторін;
- 3) передбачена солідарна відповідальність перед потерпілим для осіб, що спільно заподіяли шкоду;
- 4) груба необережність є підставою тільки для зменшення розміру відшкодування і не є підставою для звільнення відповідальної особи від відшкодування;
- 5) підставою позадоговірної відповідальності є порушення юридичного обов'язку в абсолютних правовідносинах. Змістом абсолютного характеру є необхідність утримування від порушення суб'єктивного права чи особистого блага.
- 6) шкода відшкодовується повністю, незалежно від об'єкта посягання [32, с. 88].

Серед функцій позадоговірної відповідальності виділяють:

- 1) відновлювальну, яка спрямована на поновлення майнового стану або відновити особисті немайнові відносини потерпілого;
- 2) виховну, яка покликана запобіганню скоєння нових правопорушень;
- 3) право відновлювальну (компенсаційну), що компенсує потерпілому стягнену з правопорушника грошову суму чи майно.

Суб'єктом недогівірної відповідальності може бути будь-яка особа, яка порушила суб'єктивне право потерпілого, перебуваючи з ним в абсолютних відносинах. На практиці можуть мати місце випадки, коли правопорушник та потерпілий перебувають у договірних відносинах, але заподіяння шкоди однією із сторін іншій не пов'язане з виконанням цього договірного зобов'язання. За таких обставин виникає недогівірна відповідальність. Остання врегульовується здебільшого імперативними нормами. Юридичною підставою позадоговірної відповідальності є склад цивільного правопорушення.

Вищий господарський суд України у постанові № 4/28-532 від 27.11.2018 р. [17] зазначає, що протиправність поведінки особи, яка заподіяла шкоду, полягає в порушенні чинних правових норм, у результаті чого завдається шкода фізичним і юридичним особам. Протиправність поведінки особи у позадоговірних стосунках означає, що вона суперечить нормам права. У позадоговірних зобов'язаннях неправомірна поведінка порушує абсолютні правовідносини, для яких суб'єктивні права (право на життя, право на здоров'я, право власності тощо) сформульовані в законодавстві у загальному вигляді.

Відшкодування позадоговірної шкоди розглядається дослідниками з двох сторін:

- 1) як цивільне правовідношення (зобов'язання) ;
- 2) як цивільно-правова деліктна (позадоговірна) відповідальність.

О. О. Отраднава вважає, що частковою причиною цього слугують формулювання самого законодавства. З одного боку, норми про відшкодування шкоди розміщені у Книзі 5 «Зобов'язальне право» ЦК України [4], що робить юридично можливим і навіть необхідним кваліфікацію деліктних правовідносин

як зобов'язальних. З іншого – в ЦК України [4] зустрічається і термін «відповідальність». У ст. 1166 ЦК України [4] «Загальні підстави відповідальності за завдану майнову шкоду» та ст. 1167 ЦК України [4] «Підстави відповідальності за завдану моральну шкоду» встановлюється правило генерального делікту.

Інколи позадоговірну відповідальність порівнюють з деліктною відповідальністю, яка витікає саме із заподіяння шкоди. Деліктна відповідальність є найбільш поширеною серед позадоговірної відповідальності, однак поняття позадоговірної відповідальності більш широке і включає в себе крім деліктної відповідальності й інші випадки настання відповідальності за відсутності договорів. Наприклад, позадоговірною буде відповідальність за неподання транспортних засобів відповідно до прийнятої заявки (замовлення).

У чинному цивільному законодавстві відсутнє визначення терміну позадоговірної цивільно-правової відповідальності, а також підстав відшкодування [81, с. 84].

У роз'ясненні Вищого арбітражного суду України «Про деякі питання практики вирішення спорів пов'язаних з відшкодуванням шкоди» [19] зазначається, що вирішуючи спори про стягнення заподіяних збитків, преш за все варто з'ясувати правові підстави покладення на винну особу зазначеної майнової відповідальності. А саме завдані збитки внаслідок невиконання або неналежного виконання зобов'язань, що випливає з договору (ст. 623 ЦК України [4]) чи від позадоговірної шкоди, тобто від зобов'язання, що виникає внаслідок завдання шкоди (глава 82 ЦК України [4]).

Адже правильне відмежування підстав відповідальності варто ще й тому, що розмір відшкодування збитків, завданих кредиторів невиконанням або неналежним виконанням зобов'язань за договором, може бути обмеженим, а при відшкодуванні позадоговірної шкоди, остання підлягає стягненню у повному обсязі (ст. 1166 ЦК України [4]).

Вказане розмежування підстав відповідальності необхідне також тому, що збитки, заподіяні невиконанням договірних зобов'язань, повинен відшкодувати

контрагент за договором, а позадоговірну шкоду відшкодовує особа, яка її завдала.

Наприклад, відповідно до ст. 1187 ЦК України [4], відповідальність за шкоду, завдану джерелом підвищеної небезпеки, покладається на особу, яка на відповідній правовій підставі (право власності, інше речове право, договір підряду, оренди тощо) володіє транспортним засобом, механізмом, іншим об'єктом, використання, зберігання або утримання якого створює підвищену небезпеку, навіть якщо ця особа безпосередньо не здійснювала експлуатації цього джерела.

Чинним законодавством передбачений принцип вини контрагента або особи, яка завдала шкоди. Причому цей принцип застосовується і у випадку невиконання договору, і за зобов'язанням, що виникає у разі заподіяння шкоди (ст. 614, ст. 1166 ЦК України [4]). Проте щодо зобов'язань, які виникають внаслідок заподіяння шкоди, є виняток з цього загального правила, тобто коли обов'язок відшкодування завданої шкоди покладається на особу без її вини (ст. 1173, 1174, 1187 ЦК України [4]).

Норма статті 1190 ЦК України [17] вказує, що особи, які спільними діями або бездіяльністю завдали шкоду, несуть солідарну відповідальність перед потерпілим. Тобто, якщо, наприклад, в разі зіткнення транспортних засобів третій особі заподіяно неподільну шкоду, їх володільці несуть перед потерпілим солідарну відповідальність за правилами, передбаченими ст. 543 ЦК України [4].

При цьому встановлення причинного зв'язку між протиправною поведінкою особи, яка завдала шкоду, та збитками потерпілої сторони є важливим елементом доказування наявності реальних збитків. Слід довести, що протиправна дія чи бездіяльність завдавала є причиною, а збитки, які виникли у потерпілої особи, – наслідком такої протиправної поведінки.

Як у випадках порушення зобов'язання за договором, так і за зобов'язанням, що виникає внаслідок заподіяння шкоди, цивільне законодавство передбачає презумпцію вини правопорушника.

Покладення обов'язку відшкодувати шкоду на юридичну особу сьогодні пояснюється тим, що працівник у цьому випадку юридично втілює їхню волю. Юридична особа реалізує свою цивільну право- та дієздатність через дії працівників. Тобто дії працівників юридично сприймаються як дії самої юридичної особи, тому останні відповідають за шкоду, завдану з вини їх працівників на засадах своєї вини, яка співпадає з власною виною працівників; водночас відсутність вини працівників виключає вину юридичної особи. Цим же пояснюється покладення на замовника обов'язку відшкодувати шкоду, завдану підрядником, якщо при цьому останній діяв за завданням замовника, а також підприємницьких товариств або кооперативів за шкоду, завдану їхніми учасниками (членами) під час здійснення ним підприємницької або іншої діяльності. Так, учасники (члени) згідно зі ст. 116 ЦК України [4] займаються підприємницькою діяльністю від імені товариства, а члени кооперативу відповідно до ст.163 ЦК України [4] спільно здійснюють виробничу та іншу господарську діяльність, яка базується на їхній власній трудовій участі [35, с. 101].

Цивільник кодекс України розглядає зобов'язання внаслідок завдання шкоди іншими особами як спеціальний делікт, тому передбачає не лише спеціального суб'єкта відповідальності, а й спеціальні умови його виконання. Для виникнення такого зобов'язання вимагається завдання шкоди під час виконання працівником своїх трудових (службових) обов'язків; виконання підрядником завдання замовника; здійснення підприємницької або іншої діяльності від імені товариства чи кооперативу (ст. 1172 ЦК України [4]). Тобто наголошується на вимозі завдання шкоди «під час виконання», що звільняє юридичну особу (підприємницьке товариство, кооператив), замовника від обов'язку відшкодувати шкоду, завдану працівником, підрядником, учасником (членом) під час перерви на обід, у вихідні чи святкові дні тощо [35, с. 102].

За ст. 1172 ЦК України [4] зобов'язальні правовідносини виникають за фактом завдання шкоди працівником, підрядником або учасником (членом) підприємницького товариства, кооперативу. Законодавець не встановлює будь-

яку вимогу до характеру до характеру такого завдання шкоди, – протиправне чи правомірне. У гл. 82 ЦК України [4] закріплені для врегулювання два види зобов'язальних правовідносин : одні виникають у випадку протиправного завдання шкоди (деліктні), а інші – правомірного завдання шкоди (є мірою захисту цивільних прав та інтересів). Однак у ст. 1166 ЦК України [4] закріплено загальні підстави відповідальності за заподіяну шкоду матеріального характеру, а у ст.1167 ЦК України [4] – морального. Це означає, що правила цих статей поширюють свою дію саме на деліктні зобов'язання.

Проаналізувавши судову практику та цивілістику загалом, можна зазначити, що обов'язок відшкодовувати шкоду виникає для юридичної особи, замовника, підприємницького товариства або кооперативу на загальних засадах ст. 1166 ЦК України [4], за умови протиправного завдання шкоди і на засадах вини. Проте таке трактування є лише припущенням, а не фактом, що має юридичну силу [35, с. 102].

Якщо із буквального тлумачення змісту ст.1172 ЦК України [4] виходить, що обов'язок відшкодувати шкоду, завдану іншою особою, виникає незалежно від вини її завдала і роботодавці, то цивілістична доктрина і судова практика тлумачать цю норму інакше. Зокрема Р. О. Стефанчук пов'язує зміст ст. 1172 ЦК України [4] лише з деліктними зобов'язаннями, оскільки негативні наслідки заподіяні протиправним діянням правопорушника, що виступає в особі, наприклад, працівника чи учасника товариства [69, с.432].

3.3. Дольова, солідарна та субсидіарна відповідальність юридичних осіб

За порушення цивільно-правових норм кількома суб'єктами одразу встановлюється відповідний вид цивільної відповідальності – часткова, солідарна або субсидіарна.

Якщо законодавством чи договором не передбачений конкретний вид відповідальності, у такому разі настає часткова відповідальність. Часткова відповідальність створюється певною мірою з характеру договірних зобов'язань. Частковому зобов'язанні притаманна участь декількох кредиторів або ж декількох

боржників. Кожен з цих кредиторів вправі наполягати на виконанні зобов'язання, а кожен із боржників, у свою чергу, має виконати дане зобов'язання у відповідній частці. Часткова відповідальність полягає у тому, що усі боржники несуть перед кредитором відповідальність тільки у тій частці, яка припадає на кожного з них відповідно до закону або договору.

Розмір частки, яка припадає на кожного з боржників є рівною, якщо інше не впливає з договору чи закону.

Солідарні зобов'язання максимально забезпечують захист прав кредитора, і тому випадки встановлення саме солідарної відповідальності як у договірних, так і позадоговірних зобов'язаннях дуже часті.

Солідарна відповідальність характеризується тим, що кредитор може вимагати відшкодування збитків не тільки від усіх боржників разом, а й від кожного з них окремо, причому як повністю, так і в частині боргу. Солідарна відповідальність, відповідно до цивільного законодавства, виникає лише на підставі умов, визначених у договорі чи законі. Солідарні боржники залишаються зобов'язаними до того моменту, поки вони не виконають зобов'язання в повному обсязі.

Субсидіарна відповідальність настає тоді, коли в зобов'язанні беруть участь два боржники, один з яких основний, інший – додатковий (субсидіарний). До підстав для виникнення субсидіарної відповідальності відносять умови договору, закон чи інший нормативно-правовий акт.

За обставин, коли основний боржник не може виконати зобов'язання, відповідальність перед кредитором буде нести додатковий боржник.

Субсидіарну відповідальність слід відрізнити від відповідальності боржника за дії третіх осіб. Передбачена відповідальність настає у разі, якщо боржник перекладає обов'язок виконати зобов'язання на третю особу. Водночас, якщо законодавством не встановлено обов'язок боржника виконати зобов'язання особисто, умовами договору може бути передбачено, що зобов'язання породжує для третьої особи права щодо боржника та (або) кредитора (ст. 511 ЦК України).

[4]). У цьому разі кредитор зобов'язаний прийняти виконання, запропоноване за боржника іншою особою (ст. 528 ЦК України [4]).

Відповідальність юридичної особи за шкоду, заподіяну її працівниками, не є ні субсидіарною відповідальністю, ні відповідальністю за дії третіх осіб, тому що дії працівників юридичної особи під час виконання ними своїх трудових обов'язків вважаються діями самої юридичної особи [69, с. 221].

Суть субсидіарної відповідальності полягає в тому, що перед тим як звернутися з вимогою до додаткового боржника, кредитор повинен притягнути до відповідальності основного боржника. І лише у разі неспроможності останнього відшкодувати збитки або його відмови від задоволення позову кредитор може притягти до відповідальності додаткового боржника.

Підставами субсидіарної відповідальності засновників юридичних осіб публічного права слід вважати необхідність створення гарантій для безперешкодного здійснення публічних функцій, виконання яких покладене на ці юридичні особи. Такими гарантіями є ті правові засоби, які унеможливають звернення стягнення на майно, що забезпечує виконання публічними юридичними особами покладених на них публічно-правових функцій.

З огляду на особливості здійснення юридичними особами господарської (підприємницької) діяльності вину має бути виключено зі складу умов цивільно-правової відповідальності у кожному разі, коли порушення суб'єктивних цивільних прав кредитора (потерпілого) пов'язане зі здійсненням боржником господарської діяльності. Можливість покладення на учасників підприємницьких товариств додаткової відповідальності за їх зобов'язаннями зумовлюється повнотою втілення у відповідних організаційно-правових формах юридичних осіб ознак, притаманних об'єднанням капіталу та об'єднанням осіб [23, с. 433].

Якщо члени органу юридичної особи та інші особи, які відповідно до закону чи установчих документів виступають від імені юридичної особи, порушують свої обов'язки щодо представництва, вони несуть солідарну відповідальність за збитки, завдані ними юридичній особі [37, с. 370].

Солідарна відповідальність, зокрема, має місце в учасників повного товариства. Відповідно до ст. 119 ЦК України [4] повним є товариство, учасники якого відповідно до укладеного між ними договору здійснюють підприємницьку діяльність від імені товариства і солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за його зобов'язаннями усім майном, що їм належить. В цивільному законодавстві окремою статтею, а саме ст. 124 ЦК України [4], регулюється відповідальність учасників повного товариства за зобов'язаннями. У разі недостатності у повного товариства майна для задоволення вимог кредиторів у повному обсязі учасники повного товариства солідарно відповідають за зобов'язаннями товариства усім своїм майном, на яке може бути звернене стягнення.

Учасник повного товариства відповідає за боргами товариства незалежно від того, виникли ці борги до чи після його вступу в товариство. Учасник повного товариства, який вибув із товариства, відповідає за зобов'язаннями товариства, що виникли до моменту вибуття, рівною мірою з учасниками, що залишилися, протягом 3 років з дня затвердження звіту про діяльність товариства за рік, у якому він вибув із товариства. Учасник повного товариства, який сплатив повністю борги товариства, має право звернутися з регресною вимогою у відповідній частині до інших учасників, які несуть перед ним відповідальність пропорційно своїм часткам у складеному капіталі товариства.

Командитним товариством є товариство, в якому разом з учасниками, які здійснюють від імені товариства підприємницьку діяльність і солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за зобов'язаннями товариства усім своїм майном (повними учасниками), є один чи кілька учасників (вкладників), які несуть ризик збитків, пов'язаних із діяльністю товариства, у межах сум зроблених ними вкладів та не беруть участі в діяльності товариства.

До командитного товариства застосовуються положення про повне товариство, якщо інше не встановлено цим Кодексом, іншим законом.

Якщо вкладник командитного товариства вчиняє правочин від імені та в інтересах товариства без відповідних повноважень, то в разі схвалення його дій

командитним товариством він звільняється від відповідальності перед кредиторами за вчинений правочин.

Якщо схвалення командитного товариства не буде отримано, вкладник відповідає перед третіми особами за вчиненим ним правочином усім своїм майном, на яке відповідно до закону може бути звернене стягнення.

Вкладник командитного товариства, який не вніс передбаченого засновницьким договором (меморандумом) вкладу, несе відповідальність перед товариством у порядку, встановленому засновницьким договором (меморандумом).

Товариством з обмеженою відповідальністю є засноване одним або кількома особами товариство, статутний капітал якого поділений на частки, розмір яких встановлюється статутом.

Учасники товариства з обмеженою відповідальністю не відповідають за його зобов'язаннями і несуть ризик збитків, пов'язаних з діяльністю товариства, у межах вартості своїх вкладів.

Учасники товариства, які не повністю внесли вклади, несуть солідарну відповідальність за його зобов'язаннями у межах вартості невнесеної частини вкладу кожного з учасників.

Особливості настання відповідальності учасників товариства з обмеженою відповідальністю та товариства з додатковою відповідальністю встановлюють у ЗУ «Про товариства з обмеженою відповідальністю та додатковою відповідальністю» [10]. Товариство з обмеженою відповідальністю як юридична особа самостійно відповідає за своїми зобов'язаннями, його майнова відповідальність не пов'язана з майновою відповідальністю учасника товариства.

Товариством з додатковою відповідальністю є товариство, засноване однією або кількома особами, статутний капітал якого поділений на частки, розмір яких визначений статутом.

Учасники товариства з додатковою відповідальністю солідарно несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за його зобов'язаннями своїм майном у розмірі, який встановлюється статутом товариства і є однаково кратним для всіх

учасників до вартості внесеного кожним учасником вкладу. У разі визнання банкрутом одного з учасників його відповідальність за зобов'язаннями товариства розподіляється між іншими учасниками товариства пропорційно їх часткам у статутному капіталі товариства [91, с. 315].

На відміну від товариства з обмеженою відповідальністю учасники товариства з додатковою відповідальністю солідарне несуть додаткову (субсидіарну) відповідальність за його зобов'язаннями своїм майном у розмірі, який встановлюється статутом товариства і є однаково кратним для всіх учасників до вартості внесеного кожним учасником вкладу. Наприклад, при створенні товариства учасники домовилися нести додаткову відповідальність у двократному розмірі від вартості вкладу кожного з них.

Відповідно до ст. 3 ЗУ «Про акціонерні товариства» [6] акціонерне товариство – господарське товариство, статутний капітал якого поділено на визначену кількість часток однакової номінальної вартості, корпоративні права за якими посвідчуються акціями.

Акціонерне товариство самостійно відповідає за своїми зобов'язаннями усім своїм майном. Акціонери не відповідають за зобов'язаннями товариства і несуть ризик збитків, пов'язаних з діяльністю товариства, у межах вартості акцій, що їм належать.

Акціонери, які не повністю оплатили акції, у випадках, встановлених статутом, відповідають за зобов'язаннями товариства у межах неоплаченої частини вартості належних їм акцій.

Згідно з чинним законодавством учасники товариства з обмеженою відповідальністю і акціонери в акціонерному товаристві не притягуються до субсидіарної відповідальності за зобов'язаннями зазначених товариств. Так звана відповідальність учасників товариства з обмеженою відповідальністю і акціонерів, що не повністю внесли свої вклади до статутного капіталу або не повністю оплатили належні їм акції, не є, на думку В. Д. Примака, цивільно-правовою відповідальністю у її власному розумінні. Натомість відповідний правовий засіб слід кваліфікувати або як примусове виконання обов'язку в натурі

(щодо особи, яка не внесла свій вклад чи не оплатила акції у встановлений для цього строк), або як визначену законом зміну корпоративних майнових правовідносин у частині порядку внесення вкладу та оплати акцій (щодо визначення відповідного строку), що застосовуються з метою захисту цивільних прав кредиторів товариства [78, с. 347].

З урахуванням того, що більшість рішень посадовими особами – членами органів управління АТ приймаються колективно, їх відповідальність зазвичай є солідарною. Протиправні рішення та дії посадових осіб АТ можна поділити на чотири групи:

- 1) рішення, прийняті поза межами компетенції посадової особи чи органу управління АТ (наприклад, щодо угод з заінтересованістю);
- 2) рішення, прийняті недбало і необросовісно, із неналежним рівнем виконання власних посадових обов'язків;
- 3) бездіяльність посадових осіб АТ (неявка на засідання органу управління, відсутність адекватного реагування на ознаки кризових явищ у діяльності АТ та ін.);
- 4) невиконання власних посадових обов'язків або повноважень органу управління, до якого входить посадова особа (наприклад, ненадання необхідної інформації контролюючим органам та ін.) [95, с. 17].

Члени виробничого кооперативу несуть субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями кооперативу у розмірах та порядку, встановлених статутом кооперативу і законом.

У ЦК України закріплено не типово для цивільного права правило, відповідно до якого члени виробничого кооперативу несуть субсидіарну відповідальність за зобов'язаннями кооперативу. У статуті кооперативу та законі встановлюється розмір та порядок відповідальності членів зазначеного кооперативу.

Таке положення, з одного боку, є винятком із загального правила, встановленого ст. 96 ЦК України [4], відповідно до якого учасник юридичної особи не відповідає за зобов'язаннями юридичної особи. З іншого боку, це —

новела цивільного законодавства, адже не була чітко закріплена в жодному законодавчому акті, регулюючому кооперативну діяльність.

Порядок несення субсидіарної відповідальності закріплений у ст. 619 ЦК України [4]. Так до пред'явлення вимоги особі, яка несе субсидіарну відповідальність, кредитор повинен пред'явити вимогу до основного боржника. Якщо основний боржник відмовився задовольнити вимогу кредитора або кредитор не одержав від нього в розумний строк відповіді на пред'явлену вимогу, кредитор може пред'явити вимогу в повному обсязі до особи, яка несе субсидіарну відповідальність, тобто до члену кооперативу. Незважаючи на пред'явлення вимоги у повному обсязі останній повинен задовольнити її тільки в межах, установлених Статутом кооперативу. Після задоволення вимог кредиторів член кооперативу має право регресу (зворотної вимоги) до кооперативу в межах задоволених ним вимог.

Територіальні громади відповідають своїм майном за порушення зобов'язання. Однак, законом визначене майно, яке не може бути стягненим.

Держава та територіальні громади відповідають за своїми цивільно-правовими зобов'язаннями на загальних підставах із фізичними та юридичними особами належним їм майном. Із кола майна, на яке може бути звернено стягнення за боргами, зроблено три винятки:

1) до такого майна належить майно, вилучене з цивільного обороту (ч. 2 ст. 178 ЦК України [4]), тобто яке не може перебувати у приватній власності фізичних та юридичних осіб.

2) до складу такого майна не входить майно, яке закріплене за територіальними громадами, Автономною Республікою Крим та іншими суб'єктами.

3) не допускається звернення стягнення на землю та інші природні ресурси, які перебувають у державній чи комунальній власності. Таке звернення стягнення на землю та інші природні ресурси, які перебувають у державній та комунальній власності, можливе лише у випадках, передбачених законом. Вказане обмеження не повинне поширюватися на землі та інші природні ресурси, які у відповідності

до законодавства можуть перебувати у власності фізичних чи юридичних осіб із режимом їх повної оборотоздатності. Тобто, під законом тут розуміється не тільки акт цивільного законодавства, а й акти законодавства про землю та інші природні ресурси.

Територіальна громада відповідає за своїми цивільно-правовими зобов'язаннями на загальних підставах з фізичними та юридичними особами належним їй майном. Із кола майна, на яке може бути звернено стягнення за боргами, аналогічно до участі держави у зобов'язаннях, вилучені.

Так, не може бути звернено стягнення за зобов'язаннями територіальної громади на майно, вилучене з цивільного обороту (ч. 2 ст. 178 ЦК України [4]), тобто яке може перебувати у власності зазначеного суб'єкта, але не може перебувати у приватній власності фізичних та юридичних осіб. Не допускається звернення стягнення на землю та інші природні ресурси, які перебувають у комунальній власності. Таке звернення можливе тільки у випадках можливості їх повної оборотоздатності.

Субсидіарна (додаткова) відповідальність може бути встановлена разом із передбаченою законом чи договором відповідальністю боржника. До пред'явлення вимоги особі, яка несе субсидіарну відповідальність, кредитор повинен пред'явити вимогу до основного боржника.

Кредитор вправі пред'являти вимогу особі, що несе субсидіарну відповідальність за таких обставин:

- якщо основний боржник відмовився задовольняти вимогу кредитора;
- якщо кредитор не отримав від основного боржника відповідь на заявлену вимогу в розумний строк.

Кредитор не може вимагати задоволення своєї вимоги від особи, яка несе субсидіарну відповідальність, якщо ця вимога може бути задоволена шляхом зарахування зустрічної вимоги до основного боржника.

Цивільна відповідальність держави та органів місцевого самоврядування за дії органів державної влади і місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб без урахування вини цих органів та осіб зумовлена фактом

виконання останніми владних функцій, що характеризуються наданням різноманітних управлінських послуг суб'єктам приватного права та справлянням на них владного впливу в рамках публічно-правових відносин субординації. Необхідно встановити гарантії захисту цивільних прав та інтересів третіх осіб. У цивільному праві такого роду гарантією є виключення вини зі складу умов відповідальності держави та органів місцевого самоврядування за шкоду, завдану органами державної влади та місцевого самоврядування, їх посадовими та службовими особами при здійсненні покладених на них повноважень [78, с. 299].

ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ

Дослідивши правове регулювання цивільно-правової відповідальності, ми дійшли до наступних висновків і сформулювали відповідні пропозиції.

1. Інститут цивільно-правової відповідальності знаходить свої витoki ще з часів Стародавнього Риму. Правове регулювання розвивалось разом із розвитком суспільства та розбудови правової держави. Наразі визначення поняття цивільно-правової відповідальності у цивільному законодавстві відсутнє, що спричиняє різноманітність дискусій серед науковців.

2. Цивільно-правова відповідальність заснована на таких принципах як: законність, повне відшкодування, поєднання особистих інтересів із суспільними, реальне виконання зобов'язання.

3. Головними ознаками, які виділяють цивільно-правову відповідальність як самостійний вид юридичної відповідальності є: державний примус, несприятливі наслідки, державний і суспільний осуд винної особи за порушення норм.

4. Завдяки функціям цивільно-правова відповідальність реалізує провідні напрямки впливу на поведінку учасників цивільних правовідносин. Відповідно цивільно-правова відповідальність спрямована на попередження настання порушень у майбутньому, стимулювання, відновлення порушених суб'єктивних прав та компенсацію їх наслідків.

5. Види та форми цивільно-правової відповідальності розрізняють за різними критеріями. Важливим є питання відокремлення договірної від позадоговірної цивільно-правової відповідальності. Порівнюючи зазначені види, нами з'ясовано, що у цивільному законодавстві недостатньо врегульовано підстави та порядок відшкодування позадоговірної відповідальності.

6. В залежності від кількості учасників зобов'язання цивільно-правову відповідальність поділяють на часткову, солідарну та субсидіарну; щодо обсягу відповідальності осіб – повну, обмежену та підвищену. Часткова відповідальність передбачає, що кожен з боржників несе перед кредитором відповідальність у тій частці, на яку припадає на нього відповідно до закону або договору. Солідарна відповідальність характеризується тим, що кредитор може вимагати відшкодування збитків як від усіх боржників разом, так і від кожного з них окремо, причому як повністю, так і в частині боргу. Субсидіарна відповідальність настає тоді, коли в зобов'язанні беруть участь два боржники, один з яких основний, інший – додатковий (субсидіарний).

7. Загальною формою цивільно-правової відповідальності є відшкодування збитків особі, внаслідок порушення її цивільних прав. До спеціальних форм відносять: неустойку, поруку, гарантію, заставу, при тримання, а також завдаток.

8. Цивільно-правова відповідальність настає внаслідок правопорушення – невиконання договірних зобов'язань майнового характеру у встановлений строк або виконання неналежним чином, заподіяння позадоговірної шкоди здоров'ю чи майну особи.

Для виникнення цивільно-правової відповідальності за заподіяння шкоди необхідна наявність відповідного юридичного факту, який би являв собою підставу покладання подібної відповідальності. Необхідними елементами складу цивільного правопорушення визначено об'єкт, суб'єкт, об'єктивну сторону та суб'єктивну сторону правопорушення. Оскільки саме по собі заподіяння шкоди не являє собою цивільне правопорушення, воно повинно характеризуватись протиправністю дій боржника, наявністю наслідків у вигляді шкоди, причинно-наслідкового зв'язку між діями боржника і заподіяною шкодою, виною.

9. Цивільно-правова відповідальність заснована на принципі повноти відшкодування заподіяної шкоди або збитків. Розмір відшкодування цивільно-правової відповідальності встановлюється законом або домовленістю сторін, а у разі наявності спору між сторонами – судом. Суд має право зменшити розмір збитків та неустойки, які стягуються з боржника, якщо кредитор умисно або з необережності сприяв збільшенню розміру збитків, завданих порушенням зобов'язання, або не вжив заходів щодо їх зменшення.

10. Підставами звільнення від цивільно-правової відповідальності є обставини, наявність яких звільняє особу від застосування до неї санкцій за правопорушення. До таких обставин відносять випадок та непереборну силу. Неврегульованим є питання застосування у цивільному праві поняття «форс-мажор», оскільки дане поняття на практиці визначається як надзвичайні і невідворотні обставини, з настанням яких виникає неможливість виконання договірних зобов'язань – обставини непереборної сили. ЦК України уникає даного поняття, проте зазначається у ГК України та ЗУ «Про торгово-промислові палати в Україні». Дані розбіжності спричиняють ряд дискусій щодо ототожнення понять «форс мажор» та «непереборної сили».

11. Юридичні особи наділені цивільною право- та дієздатністю, що виокремлює її як суб'єкта цивільних правовідносин. Юридична особа самостійно відповідає за своїм зобов'язанням. На юридичних осіб покладається обов'язок відшкодувати збитки, заподіяні невиконанням чи неналежним виконанням зобов'язань.

12. Позадовговірна цивільно-правова відповідальність настає за загальним правилом, як для фізичних так і юридичних осіб, за вчинення протиправних дій однією особою щодо іншої, які не перебувають у договірних відносинах між собою. Якщо збитки, заподіяні невиконанням договору, повинен відшкодувати контрагент за договірним зобов'язанням, то в позадовговірній шкоду відшкодовує особа, яка її завдала.

13. Часткова, солідарна і субсидіарна відповідальність застосовується до юридичних осіб за скоєне правопорушення. Якщо члени органу юридичної особи та інші особи, які відповідно до закону чи установчих документів виступають від імені юридичної особи, порушують свої обов'язки щодо представництва, вони несуть солідарну відповідальність за збитки, завдані ними юридичній особі.

До **пропозицій**, викладених у роботі, слід віднести такі:

- доповнити гл. 3 «Захист цивільних прав та інтересів» ЦК України ст.15¹ такого змісту «цивільно-правовою відповідальністю є відповідальність за невиконання або неналежне виконання договірних зобов'язань, порушення абсолютних прав»;

- доповнити гл. 3 «Захист цивільних прав та інтересів» ЦК України ст.15², що закріпить поняття «позадовговірна відповідальність» наступним чином: «позадовговірна відповідальність є видом цивільно-правової відповідальності, що настає внаслідок заподіяння шкоди однією особою іншій, незалежно від існуючого між ними договірного зобов'язання»;

- доповнити ст. 617 ЦК України поняттям «форс-мажор», а саме ототожнюючи з поняттям «непереборна сила», що є підставою звільнення від цивільно-правової відповідальності. Відповідно, викласти зазначену статтю у такій редакції: «особа, яка порушила зобов'язання, звільняється від

відповідальності за порушення зобов'язання, якщо вона доведе, що це порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили (форс-мажору)».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
2. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15>.

3. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 р. № 1798-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12>.
4. Цивільний Кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15>.
5. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15>.
6. Про акціонерні товариства: Закон України від 17.09.2008 р. № 514-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/514-17>.
7. Про банки та банківську діяльність: Закон України від 07.12.2000 р. № 2121-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14>.
8. Про заставу: Закон України від 02.10.1992 р. № 2654-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2654-12>.
9. Про захист прав споживачів: Закон України від 10. 06. 2017 р. № 1023-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12>.
10. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю : Закон України від 06.02.2018 р. № 2275– VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19>.
11. Про торгово-промислові палати в Україні: Закон України від 02.12.1997 р. № 671/97- ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/671/97-ВР>.
12. Про третейські суди: Закон України від 11.05.2004 р. № 1701-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1701-15>.
13. Про цінні папери та фондовий ринок: Закон України від 23.02.2006р. № 3480-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15>.

14. Постанова Верховного Суду України № 347/1910/15-ц від 11.10.2017 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://vl.ko.court.gov.ua/sud1010/pres-centr/news/400539/>.
15. Про практику розгляду судами цивільних прав за позовами відшкодування шкоди : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 27. 03. 1992 р. № 6 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/v0006700-92>.
16. Про судову практику у справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 31. 03. 1995 р. № 4 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0004700-95>.
17. Постанова Вищого господарського суду України від 27.11.2008 р. № 4/28-532 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.arbitr.gov.ua/docs/28_2163017.html.
18. Постанова Вищого господарського суду України у справі № 62/136 від 31.07.2012 р. // [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.arbitr.gov.ua/docs/28_3773247.html.
19. Про деякі питання практики вирішення спорів, пов'язаних з відшкодуванням шкоди : Роз'яснення Вищого арбітражного суду України від 01.04.1994 р. № 02-5/215 [Електронний ресурс] . – Режим доступу : http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_215800-94.
20. Агарков М.М. Зобов'язання по радянському цивільному праву. – М., 1940. – 44 с.
21. Базилев Б. Т. Сутність позитивної юридичної відповідальності // Право. – М., 1976. – № 4. – 40-46 с.
22. Белова В. А. Цивільне право : актуальні проблеми теорії і практики – М. : Юрайт-Вид., 2008. – 993 с.
23. Білоусов Ю. В., Ватрас А. В., Гринько С. Д. Цивільне право України: навч. посіб. / за ред. Р. О. Стефанчука. – К. : Правова єдність, 2009. – 536 с.

24. Бірюков І.А., Заїка Ю.О. Цивільне право України. Підручник. (2-е вид.) – К.: КНТ, 2008. – 480 с.
25. Берлач А.І., Карпенко Д.О, Ковальський В.С., Колодій А.М., Олійник А.Ю., Підпригора О.О. Правознавство: Підручник / за ред. В.В. Копейчикова, А.М. Колодія. – К. : Юрінком Інтер, 2007. – 752 с.
26. Блащук Т.В. Особливості участі юридичних осіб публічного права у цивільних правовідносинах // Приватне право і підприємництво. – Київ, 2009. – Вип. 8. – 51-56 с.
27. Богданова М.С. Про розуміння юридичної відповідальності в сучасних умовах // Юрист. – 1997. – № 7. – 38–39 с.
28. Борисова В.І., Баранова Л.М., Бегова Т.І. Цивільне право: підручник: у 2 т. / за заг. ред. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатєєвої, В.Л. Яроцького. – Х. : Право, 2012. – 656 с.
29. Брагинский М. І. Договірне право. книга перша: Загальні положення / за ред. М. І. Брагинский, В. В. Вітрянский. 2-вид. – М. : Статут, 2005. – 842 с.
30. Братусь С.Н. Юридична відповідальність і законність. – М., 1976. – 103 с.
31. Горшенев В.М. Способи та організаційні форми в соціалістичному суспільстві. – М., 1972. – 104 с.
32. Гайворонський В. Інститут юридичної особи в проекті Цивільного кодексу України // Проблеми цивільного права і процесу. Вісник Академії правових наук України. – К., 2000. – № 2 (21). – 90 с.
33. Горяйнов А. М. Примус і цивільно-правова відповідальність / А. М. Горяйнов // Вісник Верховного Суду України. – 2012. – № 3. – 36–39 с.
34. Гриняк А. Порука та гарантія як способи забезпечення виконання підрядних договорів // Юридична Україна. – 2012. – № 9. – 47–52 с.
35. Гринько (Русу) С. Д. Юридичні особи як суб'єкти деліктних зобов'язань за цивільним законодавством України та європейських країн: порівняльно-правовий аспект // Університетські наукові записки . – 2013. – № 3. – 101 – 108 с.

36. Донська Л.Д. Причинний зв'язок у цивільному праві України : автореф./ Л.Д. Донська. – Одеса, 2006. – 42 с.
37. Дзера О.В., Кузнецова Н.С. Цивільне право України: Загальна частина: в 2 т.: 3-тє вид., перероб. і доп. / За ред. Дзера О.В., Кузнецова Н.С. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – 976 с.
38. Дзера І. О. Цивільно-правові засоби захисту права власності в Україні / І. О. Дзера. – К.: ЮрінкомІнтер, 2001. – 138-141 с.
39. Євтеєва В. С. Відшкодування збитків як вид відповідальності в комерційній діяльності /В. С. Євтеєв. – М., 2005. – 184 с.
- 40.Єрмоєнко Г. В. Тенденції розвитку інституту цивільно-правової відповідальності // Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи / За ред. Ю. С. Шемшученка. – К, 2001. – 125 с.
- 41.Єсіпова Л. О. Цивільно-правова сутність понять збитки та шкода / Л. О. Єсіпова // Часопис цивілістики. – 2015. – Вип. 18. – 33-36 с.
- 42.Жорнокуй Ю. М. Цивілістична основа реалізації суб'єктивного корпоративного права / Ю. М. Жорнокуй. – Х. : Золота миля, 2012.– 52 с.
- 43.Загородній С. А. Актуальні проблеми виникнення цивільно-правової відповідальності / С. А. Загородній // Право і Безпека.– 2011. – № 1. – 226-230 с.
44. Заїка Ю.О. Українське цивільне право: Навч. пос. 2-ге вид. – К.: Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2008. – 368с.
- 45.Ігнатенко В., Приступа С. Функціонально-компенсаційний аспект позадоговірних зобов'язань, що виникають внаслідок заподіяння шкоди //Вісник Академії правових наук України– 2001.– №2 (25). – 149-154 с.
46. Іоффе О.С, Шаргородский М.Д. Питання теорії права. – М., 1961. – 314 с.
47. Іоффе О. С. Зобов'язальне право. – М.: Юрид. літ., 1975. – 880 с.
- 48.Канзафарова І. С. Теорія цивільно-правової відповідальності: Монографія. – Одеса: Аст-ропринт, 2006. – 264 с.
49. Канзафарова І. С. Принципи цивільно-правової відповідальності // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. № 2. – 2005.–78-82 с.

50. Капліна Г. А. Договірна та недоговірна (деліктна) відповідальність: порівняльно-правовий аналіз / Г. А. Капліна, А. С. Елларян // Актуальні проблеми права: теорія і практика. – 2015. – № 30. – 256-262 с.
51. Карнаух Б. Цивільно-правова відповідальність: нарис економічного аналізу / Б. Карнаух // Вісник Національної академії правових наук України. - 2014. - № 2. – 101-110 с.
52. Кізлова О. С. Використання дефініції "договірні зобов'язання" у сучасному законодавстві / О. С. Кізлова // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Юриспруденція. – 2013. – Вип. 6-1(2). – 30-33 с.
53. Кочин В. Правова сутність юридичної особи / В. Кочин // Юридична Україна. № 5. – К., 2013. – 43-48 с.
54. Кравченко М. В. Договірна відповідальність у цивільному праві / М. В. Кравченко // Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки. – 2014. – № 3. – 99-106 с.
55. Кудрявцев В. І. Притримання як речово-правовий спосіб забезпечення виконання зобов'язань за кредитним договором / В. І. Кудрявцев // Юридична Україна. – 2017. – № 1. – 37-43 с.
56. Кузнецова Н. С. Цивільно-правова відповідальність: поняття, умови і механізм застосування / Н. С. Кузнецова // Альманах цивілістики : під ред. Р. А. Майданика. Вип. 3– 2010. – 30-48с.
57. Кузьменко О.В. Відповідальність за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки в українській та російській цивілістиці // Переяславська рада: її історичне значення і перспективи розвитку східнослов'янської цивілізації.– Харків, 2010. – 248-251 с.
58. Лейст О.Е. Санкції та відповідальність за радянським законодавством (теоретичні проблеми). – М., 1981. – 97 с.
59. Майданик Р. Цивільне право як сфера приватного права України / Р. Майданик // Приватне право. - 2013. - № 1. – 65-80 с.
60. Матвеев Г.К. Підстави юридичної відповідальності – М., 1971. – 28-35 с.
61. Матійко М. В. Цивільні правовідносини щодо захисту права власності / М. В.

- Матійко // Часопис цивілістики. – 2016. – Вип. 20. – 39-42 с.
62. Мельник О. О. Застереження про незмінність обставин договору та форс-мажор у цивільному праві України / О. О. Мельник // Часопис цивілістики. – 2016. – Вип. 20. – 136-139 с.
63. Мельник О. О. Поняття "форс-мажор" у цивільному праві України / О. О. Мельник // Юридичний вісник. – 2016. – № 1. – 205-209 с.
64. Мельник О. О. Умова про форс-мажор (непереборну силу) у зовнішньоекономічному контракті / О. О. Мельник // Часопис цивілістики. – 2017. – Вип. 22. – 83-87 с.
65. Мельник Ю. О. Цивільна процесуальна правоздатність інших учасників цивільного процесу / Ю. О. Мельник // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія : Юриспруденція. – 2015. – Вип. 15(2). – 47-49с.
66. Микитин, В. І. Цивільно-правова відповідальність та підстави її виникнення / В. І. Микитин // Актуальні проблеми правознавства. – 2012. – Вип. 1 (2) – 163-171 с.
67. Мироненко В. П. Цивільно-правова відповідальність як вид юридичної відповідальності / В. П. Мироненко // Юридична наука. – К., 2011. – № 6. – 24-30с.
68. Михайлов С. В. Про корпоративний інтерес / С. В. Михайлов // Корпорації та установи. збід. статей / Гол. ред. М. А. Рожкова. – М.: Статут, 2007. – 119-126 с.
69. Мозговий Л.І., Римаренко Ю.І., Копиленко О.Л. Правознавство. Навчальний посібник. – К.: Професіонал, 2007. – 400 с.
70. Мороз О.В. Цивільно-правова відповідальність за порушення сторонами умов договору // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. Вип. 45. – Х., 2009. – 2–3 с.
71. Ойгензихт В. А. Проблема риска в гражданском праве (Часть общая). – Д.: Ирфон, 1972 – 361 с.
72. Опришко В. Ф., Гульженко Ф. П., Шимон С. І. Правознавство : підручник / за заг. ред. В. Ф. Опришка, Ф. П. Шульженка. – К.: КНЕУ, 2003. – 767с.

- 73.Павленко Д. Г. Реалізація принципу добросовісності в договірних правовідносинах в контексті судової практики / Д. Г. Павленко // Адвокат. – 2009. – № 8. – 6–9 с.
74. Перунова О.М., Селезень С.В. Цивільне право /Конспект лекцій. – Харків, ХНАДУ, 2009. – 412 с.
- 75.Петрицин Н. Т. Деякі проблеми визначення суб'єкта цивільної відповідальності / Н. Т. Петрицин // Адвокат. № 6. – 2012. – 38-41с.
- 76.Поліщук О. Новий підхід до класифікації юридичних осіб за Цивільним кодексом України // Економіка, фінанси і право. № 11. – 2003. – 18 с.
77. Примак В. Д. Непереборна сила як обставина, що звільняє від цивільно-правової відповідальності: порівняльно-правовий вимір / В. Д. Примак // Приватне право і підприємництво. – 2016. – Вип. 16. – 64-68 с.
- 78.Примак В. Д. Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб: монографія.– К.:Юрінком Інтер, 2007. – 299-347с.
79. Радченко Л. Юридична особа у приватному праві: поняття та ознаки / Л. Радченко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки.. – К., 2010.– Вип. 82– 98-102 с.
- 80.Ромовська З. Українське цивільне право: Загальна частина.Академічний курс. Підручник / З.В. Ромовська. – К. : Атіка, 2005. – 560 с.
- 81.Рус О. І. Позадоговірна відповідальність як вид цивільно-правової відповідальності юридичних осіб // Правове забезпечення підприємницької діяльності зб. наук.стат.студ.заоч.форми навч./ відп.ред.О. О. Бакалінська, О. М. Гончаренко, О. С. Можайкіна, О. О. Посикалюк. – Київ: Київ.нац.торг.-екон.ут.-т, 2018. – Ч.1. – 328 с.
- 82.Самощенко І.С, Фарукшин М.Х. Відповідальність за радянським законодавством. – М., 1971. – 44 с.
- 83.Сиротенко С. Деякі теоретико-практичні питання визначення розміру відшкодування моральної (немайнової) шкоди / С. Сиротенко // Вісник Верховного Суду України.– 2002. –№6 (34). – 41-44 с.
84. Спасибо-Фатєєва І. В. Юридичні особи за Цивільним кодексом України / юр.

- журнал «Право України» № 2. – К., 2014.– 31-35 с.
85. Стефанчук Р. О. Цивільне право України : навч. посібник. – К. : Всеукраїнська асоціація видавців «Правова єдність», 2009. – 536 с.
 86. Суханов Е.А.. Цивільне право: У 4 т. Том 1: Загальна частина: Підручник 3-є видання, перероблене і доповнене.– М. Волтерс Клувер. , 2008.– 561 с.
 87. Тархов В.А. Відповідальність по радянському цивільному праву. – С., 1973. – 10с.
 88. Тимченка С.М., Коломоєць Т.О. [Правознавство: Навчальний посібник / За заг. ред. С.М. Тимченка, Т.О. Коломоєць – Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2007. – 588 с.](#)
 89. Ткачук О. С. Деякі особливості розгляду спорів, пов'язаних із забезпеченням кредитних зобов'язань (іпотека, порука) / О. С. Ткачук, А. О. Ткачук // Часопис цивільного і кримінального судочинства. – 2015. – № 6. – 172-193 с.
 90. Філософський енциклопедичний словник/гол.ред.кол.В.І.Шинкарук.– К.:Абрис,2002.– 623 с.
 91. Харитонов Є.О., Старцев О.В. Цивільне право України. підручник. – Вид. 2-ге, перобл. і доп. – К.: Істина, 2009. – 816 с.
 92. Хохлова Г. В. Поняття цивільно-правової відповідальності / Г. В. Хохлова // Актуальні проблеми цивільного права : / під ред. В. В. Вітрянского. – 2002 .– Вип. №5 – 64-85 с.
 93. Церковна О. В. Особливості випадку та непереборної сили як підстав звільнення від цивільно-правової відповідальності / О. В. Церковна // Південноукраїнський правничий часопис. – 2015.– № 3 – 95-97 с.
 94. Чванкін С.А. «Правові наслідки порушення договору». //Програма 11-ї н. конф. професорсько-викладацького і аспірантського складу «Правове життя сучасної України». – Одеса, 2008, – 56-58с.
 95. Черпак А. Відповідальність посадових осіб органів управління акціонерних товариств / А. Черпак // Ринок цінних паперів України. – 2012. – № 8. – 15-18 с.
 96. Шишка О. Р. Застава у цивільному праві України / Міжнародний юридичний вісник: збірник наукових праць НУДПС України. – 2014. – Вип. 1. – 225-232 с.

97. Шишка Р.Б., Красицька Л.В., Сергієчко В.В., Смотров О.І., Мічурін Є.О., Шишка О.Р. Цивільне право України: Курс лекцій: У 6-ти томах. Т. 5 Книга 1 Загальні положення зобов'язального права /; За ред Р.Б. Шишки. – Харків: Еспада, 2005. – 224 с.
98. Шишка Р. Б. Цивільно-правова відповідальність і деліктне зобов'язання / Р. Б. Шишка, О. Р. Шишка // Університетські наукові записки. – 2012. – № 1. – 271-280с.
99. Язвінська О. М. Цивільно-правова відповідальність за порушення законодавства про захист прав споживачів / О. М. Язвінська // Економіка та управління на транспорті. – 2016. – Вип. 2. – 255-261 с.
100. Янчук А. Учасники захисту цивільних прав // Підприємництво, господарство і право. – 2016. – № 3. – 65-70 с.